

ΝΕΩΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

**ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΤΟΥ
ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ**

Ονοματεπώνυμο: Καλή Ολυμπίσιου

Αριθμός Μητρώου: 524588

Καθηγητής: Ανδρέας Μπουρούτης

Πίνακας περιεχομένων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	3
ABSTRACT.....	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
ΜΕΡΟΣ Α ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	7
1.1. Η κοινωνική θέση των γυναικών στην Ευρώπη την περίοδο του Μεσοπολέμου	7
1.2. Η θέση της γυναίκας στη Μεσοπολεμική Ελλάδα	10
1.3. Συγκριτική ανάλυση της θέσης της γυναίκας την Ευρώπη και την Ελλάδα τη μεσοπολεμική περίοδο	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΩΝ.....	17
2.1. Φεμινιστικά κινήματα στην Ευρώπη	17
2.2. Οι φεμινιστικές διεκδικήσεις στην Ελλάδα.....	20
ΜΕΡΟΣ Β ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ΤΟ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΕΝΤΥΠΟ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ	24
3.1. Το φεμινιστικό έντυπο στην Ευρώπη.....	24
3.2. Το φεμινιστικό έντυπο στην Ελλάδα έως την εποχή του Μεσοπολέμου	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ΤΑ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΑ ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.....	32
4.1. Το φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη	32
4.2. Οι δυο τάσεις του γυναικείου κινήματος στην Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου	44
4.2.1. Η ριζοσπαστική τάση.....	51
4.2.2. Η μετριοπαθής φιλελεύθερη τάση.....	57
4.3. Γυναικεία σωματεία Θεσσαλονίκης Μεσοπολέμου	67
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	79
Πηγές.....	84

Ξένη Βιβλιογραφία.....	85
Βιβλιογραφία.....	89

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μελέτη των φεμινιστικών κειμένων των γυναικείων σωματείων της Θεσσαλονίκης στη Μεσοπολεμική περίοδο, αποκαλύπτει την πολυμορφία του φεμινιστικού κινήματος και παράλληλα φέρνει στο φως, τις κοινωνικές αντιφάσεις που το διαμόρφωσαν. Η εποχή του Μεσοπολέμου χαρακτηριζόταν από πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις που επηρέασαν τη θέση της γυναίκας και τις διεκδικήσεις της. Εξάλλου το φεμινιστικό κίνημα σε εκείνη την περίοδο βρισκόταν ακόμη σε πρώιμο στάδιο αντιμετωπίζοντας προκλήσεις που είχαν να κάνουν με τις παγιωμένες περιοριστικές κοινωνικές αντιλήψεις και στερεότυπα για τον ρόλο της γυναίκας. Οι γενικότερες συνθήκες της εποχής μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο καθώς και η ένταση των συντηρητικών αντιλήψεων, διαμόρφωσαν το φεμινιστικό κίνημα σε δυο διαφορετικές κατευθύνσεις. Όπως προκύπτει από τα φεμινιστικά έντυπα, οι γυναίκες στη Θεσσαλονίκη συγκροτήθηκαν σε σωματεία αναπτύσσοντας λόγο που άλλοτε εστίαζε στην διεκδίκηση θεσμικής και νομικής ισότητας εντός του κυρίαρχου κοινωνικού πλαισίου και άλλοτε αμφισβητούσε ριζικά τις πατριαρχικές δομές. Μέσα από αυτό το δίπολο αναδεικνύονται βαθύτερες κοινωνικές πεποιθήσεις και στερεότυπα για τον ρόλο της γυναίκας. Ωστόσο παρά τις δυσκολίες και τις αντιθέσεις, το φεμινιστικό κίνημα της περιόδου εκείνης στη Θεσσαλονίκη αλλά και γενικότερα στην Ελλάδα ενώ ταυτόχρονα αντανakλούσε τις αντιφάσεις της μεσοπολεμικής κοινωνίας έθεσε τα θεμέλια για μελλοντικές διεκδικήσεις στο χώρο των φεμινιστικών αγώνων.

Λέξεις κλειδιά: Φεμινισμός, Μεσοπόλεμος, Θεσσαλονίκη, Δικαιώματα, Γυναικεία Χειραφέτηση.

ABSTRACT

The study of the feminist texts of the women's associations of Thessaloniki in the interwar period reveals the diversity of the feminist movement and at the same time brings to light the social contradictions that shaped it. The interwar period was characterized by political, social and economic upheavals that affected the position of women and their demands. Moreover, the feminist movement in that period was still in its early stages, facing challenges that had to do with the established restrictive social perceptions and stereotypes about the role of women. The general conditions of the era after the First World War, as well as the intensity of conservative perceptions, shaped the feminist movement in two different directions. As emerges from feminist publications, women in Thessaloniki organized themselves into various associations, developing a discourse that occasionally focused on the claim of institutional and legal equality within the dominant social framework and sometimes challenged radically the patriarchal structures. Through this dichotomy, deeper social beliefs and stereotypes about the role of women emerge. However, despite the difficulties and contradictions, the feminist movement of that period in Thessaloniki and in Greece in general, while at the same time reflecting the contradictions of interwar society, laid the foundations for future claims in the field of feminist struggles.

Key words: Feminism, Interwar period, Rights, Women's Emancipation, Radical Feminism, Conservative Feminism.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία εξετάζει τη συμμετοχή των γυναικών στο κοινωνικό και πολιτικό συγκείμενο της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, με επίκεντρο τα φεμινιστικά κινήματα και τα γυναικεία σωματεία της εποχής. Ο Μεσοπόλεμος, μια περίοδος που ιστοριογραφικά εκτείνεται μεταξύ των δυο Παγκοσμίων Πολέμων και ειδικότερα μεταξύ του 1918 και του 1939, αποτελεί μια περίοδο έντονων κοινωνικών και πολιτικών ζυμώσεων και ανακατατάξεων, η οποία αποτέλεσε ένα σημείο αιχμής για τις κοινωνικές διεκδικήσεις, και κυρίως για τις φεμινιστικές κοινωνικές διεκδικήσεις, καθώς ο φεμινισμός απέκτησε νέες διαστάσεις και οι γυναίκες άρχισαν να διεκδικούν ενεργά τα δικαιώματά τους και την αναγνώριση του κοινωνικού και πολιτικού τους ρόλου (Reynolds, 2022, 274).

Στη Θεσσαλονίκη, η παρουσία των γυναικείων οργανώσεων αποτέλεσε έναν από τους πιο καίριους παράγοντες, που έθεσε εμφατικά την αναγκαιότητα κατανόησης της κοινωνικής και πολιτικής θέσης της γυναίκας εκείνης της εποχής. Με την ίδρυση γυναικείων σωματείων και την ανάδειξη φεμινιστικών διεκδικήσεων, οι γυναίκες μπόρεσαν να βρουν ένα πεδίο εκφοράς δημόσιου λόγου, αναδεικνύοντας τις ιδιαίτερες κοινωνικές τους ανάγκες και αμφισβητώντας τους παραδοσιακούς ρόλους τους στην ελληνική κοινωνία, διεκδικώντας ισότητα, αναγνώριση και ενεργό συμμετοχή στις κοινωνικές εξελίξεις και τεκταινόμενα (Λεοντίδου & Ammer, 1992, 43).

Μέσω αυτής της διαδικασίας, οι γυναίκες προσπάθησαν να καταρρίψουν τα επί μακρόν θεμελιωμένα έμφυλα στερεότυπα που τις ήθελαν να έχουν έναν παθητικό ρόλο, και τα οποία στερεότυπα υπαγόρευαν τη θέση τους αμιγώς ως «νοικοκυρές» ή «μητέρες», περιορίζοντας με τον τρόπο αυτό, την συμμετοχή τους στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή (Σκουλάτος, Δημητρακόπουλος & Κόνδης, 2004, 72).

Η σημασία και η συνεισφορά της εργασίας έγκειται στο ότι παρέχει ένα πλαίσιο κριτικής ανάλυσης της δράσης των γυναικείων κινημάτων και σωματείων στη Θεσσαλονίκη της περιόδου εκείνης, ο ρόλος των οποίων υπήρξε αναμφίβολα καθοριστικός για την προώθηση κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών. Η έρευνα αναδεικνύει τις διασυνδέσεις και την αλληλεπίδραση των γυναικών με τους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς της εποχής, και παράλληλα τις συγκρούσεις, τις προκλήσεις και τις αντιφάσεις που αναδύθηκαν κατά την προσπάθειά τους να κατακτήσουν ίσα δικαιώματα στο πεδίο του κοινωνικού και πολιτικού.

Ο στόχος της μελέτης είναι ειδικότερα να εξετάσει αφενός τη θέση των γυναικών στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, εστιάζοντας στην ανάπτυξη των γυναικείων σωματείων και αφετέρου να αναδείξει τη σύνδεση τους με το ευρύτερο φεμινιστικό κίνημα που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Περαιτέρω, εξετάζει πως τα γυναικεία κινήματα συνέβαλαν στην εξέλιξη και προαγωγή της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Η υπόθεση εργασίας της μελέτης είναι πως η ανάπτυξη των γυναικείων σωματείων υποστήριξε τη χειραφέτηση εντός ενός δύσκολου κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού πεδίου.

Η εργασία διαρθρώνεται σε δύο βασικά μέρη. Στο πρώτο μέρος το οποίο συνιστά το θεωρητικό πλαίσιο, προσεγγίζονται και αναλύονται οι κρατούσες κοινωνικές, πολιτικές και φεμινιστικές συνθήκες του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα και την Ευρώπη, ενώ το δεύτερο μέρος αποτελεί το ερευνητικό τμήμα της εργασίας, στο οποίο παρατίθενται, και αναλύονται κριτικά οι πρωτογενείς πηγές στο πλαίσιο της μεθοδολογίας της έρευνας, και ειδικότερα παρουσιάζονται τα γυναικεία σωματεία της περιόδου εκείνης στη Θεσσαλονίκη καθώς και οι δράσεις τους αλλά και η συνεισφορά τους στο γυναικείο φεμινιστικό κίνημα.

Με τον τρόπο αυτό, θεωρούμε ότι η εργασία προσφέρει μια ενδελεχή ανάλυση των γυναικείων σωματείων του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη, στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, εστιάζοντας κυρίως στον κοινωνικό και πολιτικό τους ρόλο, τις προκλήσεις, τις συγκρούσεις αλλά και τις σημαντικές επιρροές και συνεισφορές τους, στη διαμόρφωση του ρόλου των γυναικών στην κοινωνία από τότε έως και σήμερα.

ΜΕΡΟΣ Α ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στο εναρκτήριο κεφάλαιο της εργασίας, επιχειρείται η αποτύπωση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στην Ελλάδα και την Ευρώπη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Πρόκειται για μια περίοδο η οποία βρίθει πολιτικών και κοινωνικών αναταραχών και ανακατατάξεων, κάτι που επηρεάζει σημαντικά τον παραδοσιακό κοινωνικοπολιτικό ρόλο της γυναίκας. Στην περίοδο αυτή οι γυναίκες αρχίζουν να προβάλλουν διεκδικήσεις για να διατηρήσουν όσα είχαν λάβει κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν περίοδος χειραφέτησης των γυναικών λόγω της συνεισφοράς τους στον εργασιακό τομέα αφού οι άνδρες είχαν στρατολογηθεί και βρίσκονταν στα πεδία των μαχών. Συνεπώς στον Μεσοπόλεμο ουσιαστικά οι γυναίκες διεκδικούν τη συνέχιση αυτών που είχαν λάβει κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ειδικότερα προβάλλουν διεκδικήσεις για βασικά δικαιώματά τους προσπαθώντας να αμφισβητήσουν και να ανατρέψουν τους παραδοσιακούς κοινωνικούς ρόλους που τους έχουν αποδοθεί. Παράλληλα, οι διαφοροποιήσεις τόσο κοινωνικές όσο και πολιτικές αλλά και οικονομικές, που διαμορφώνονται στην Ευρώπη γενικότερα αλλά και στην Ελλάδα ειδικότερα, αναδεικνύουν ποικίλα προβλήματα αλλά και νέες δυνατότητες για αλλαγές στον παραδοσιακό ρόλο των γυναικών. Μέσω της ανάλυσης αυτής αναδεικνύονται βασικές συνιστώσες τόσο σε επίπεδο κοινωνικών αναγκών όσο και σε επίπεδο θεσμικών και πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών που υπαγόρευαν την ανάγκη αναδιαμόρφωσης του παραδοσιακού τους ρόλου.

1.1. Η κοινωνική θέση των γυναικών στην Ευρώπη την περίοδο του Μεσοπολέμου

Η κοινωνική θέση της γυναίκας στην Ευρώπη την περίοδο του Μεσοπολέμου, ήταν το αποτέλεσμα μιας σύνθετης και πολυεπίπεδης αλληλεπίδρασης μεταξύ επιμέρους παραγόντων όπως κοινωνικών ρόλων, πολιτικών εξελίξεων και οικονομικών αναγκών. Αν και οι γυναίκες την περίοδο αυτή κατάφεραν να κατοχυρώσουν να δικαιώματα μετά από αγώνες αμφισβήτησης των παραδοσιακών ρόλων οι οποίοι ήταν αποκλειστικά καθορισμένοι σε έμφυλο επίπεδο, η κατάκτηση πλήρους ισότητας αποτελούσε ακόμα έναν ιδιαίτερος μακροπρόθεσμο στόχο (Sharp & Stibbe, 2016, 166)

Ειδικότερα η θέση της γυναίκας στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, καθοριζόταν από ένα σύνολο κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών παραγόντων, οι οποίοι καθόριζαν την κοινωνική της συμμετοχή και την ζωή της εν γένει. Η περίοδος αυτή ήταν μια περίοδος που σηματοδότησε σημαντικές αλλαγές στην κοινωνία, οι οποίες, αν και αρχικά περιορισμένες, έθεσαν ωστόσο τις βάσεις για την σταδιακή αμφισβήτηση των παραδοσιακών αντιλήψεων για το ρόλο της γυναίκας (Fell, 2009, 110).

Πιο συγκεκριμένα, η κοινωνική θέση της γυναίκας στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου εξακολουθούσε να προσδιορίζεται και να νοηματοδοτείται με βάση τους παραδοσιακούς ρόλους και τα καθιερωμένα έμφυλα στερεότυπα που τοποθετούσαν το ρόλο της γυναίκας, σχεδόν αποκλειστικά στο οικογενειακό περιβάλλον. Έτσι η γυναίκα θεωρούνταν ως ο στυλοβάτης της οικογενειακής εστίας, η οποία ήταν υπεύθυνη μόνο για την ανατροφή των παιδιών, τη φροντίδα του συζύγου και τη διεκπεραίωση των οικιακών εργασιών.

Παρά τις σημαντικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στις κοινωνίες της Ευρώπης, οι παραδοσιακές αξίες σχετικά με τη θέση της γυναίκας στο σπίτι παρέμειναν κατισχύουσες, με αποτέλεσμα η πλειοψηφία των γυναικών να βρίσκονται παγιδευμένες σε αυτούς τους περιοριστικούς ρόλους. Παρά την μικρή πρόοδο στον τομέα των δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα ψήφου που παραχωρήθηκε σε γυναίκες σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες (π.χ. στο Ηνωμένο Βασίλειο το 1918 και στη Γερμανία το 1919) ως αποτέλεσμα των διεκδικήσεών τους κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, πολλές κοινωνίες παρέμειναν βαθιά συντηρητικές, και η οικογένεια συνέχιζε να θεωρείται ο θεμέλιος λίθος της κοινωνικής τάξης. Παρά την μικρή πρόοδο στον τομέα των δικαιωμάτων, πολλές κοινωνίες παρέμειναν βαθιά

συντηρητικές και η οικογένεια συνέχιζε να θεωρείται ο θεμέλιος λίθος της κοινωνικής τάξης. Για το λόγο αυτό οι γυναίκες βρίσκονταν αντιμέτωπες με κοινωνικές αντιστάσεις και για το λόγο αυτό, έβλεπαν την οικογένεια ως το βασικό πεδίο της κοινωνικής τους αξίας (Kent, 1993, 144).

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου, η πολιτική θέση των γυναικών στην Ευρώπη γνώρισε σημαντικές εξελίξεις. Οι κατακτήσεις αυτές, ήταν το προϊόν μακροχρόνιων και δύσκολων αγώνων των γυναικείων κινημάτων για την απόκτηση πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των γυναικών (de Bromhead, 2015, 118). Πιο συγκεκριμένα ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τις αλλαγές αυτές, δεδομένου ότι καθώς οι άνδρες ήταν στα πολεμικά μέτωπα, οι γυναίκες κλήθηκαν να αναλάβουν ενεργό ρόλο στην οικονομία, την εργασία και τη δημόσια ζωή, καλύπτοντας αυτά τα κενά που δημιουργήθηκαν λόγω της παρουσίας των ανδρών στα πολεμικά μέτωπα. Αυτή η εμπειρία ενίσχυσε τη διεκδίκησή τους για ίσα πολιτικά δικαιώματα και αναγνώριση της συμβολής τους στις κοινωνίες τους.

Ωστόσο παρά τις σημαντικές αυτές νίκες, οι γυναίκες βρίσκονταν συνεχώς αντιμέτωπες με σημαντικούς περιορισμούς για τη συμμετοχή τους στην κοινωνική και πολιτική ζωή. Αυτό γιατί οι κοινωνίες συνέχιζαν να παραμένουν βαθιά συντηρητικές, και η οικογένεια συνέχιζε να θεωρείται ως ο θεμέλιος λίθος της κοινωνικής τάξης. Έτσι αν και οι γυναίκες απέκτησαν κάποια πολιτικά ή κοινωνικά δικαιώματα, όταν διεκδικούσαν νέους ρόλους εκτός οικογένειας, βρίσκονταν αντιμέτωπες με κοινωνικές αντιστάσεις και ως εκ τούτου αντιμετώπιζαν περιορισμούς που τις απέκλειαν από τη συμμετοχή τους στην πολιτική ζωή και στη λήψη κρίσιμων πολιτικών αποφάσεων (Gruber & Graves, 1998, 22).

Παράλληλα, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η οικονομική θέση της γυναίκας ήταν σε πολύ μεγάλο βαθμό καθορισμένη από τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής. Ειδικότερα, αν και οι γυναίκες άρχισαν να έχουν μια πιο ενεργό παρουσία στην αγορά εργασίας, ωστόσο η συμμετοχή τους στον εργασιακό τομέα ήταν περιορισμένη σε εργασιακά πεδία που θεωρούνταν «κατάλληλα» για αυτές, όπως η εργασία στο σπίτι, η εκπαίδευση και η παροχή υπηρεσιών φροντίδας (Fell, 2009, 109). Παρ' όλα αυτά, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε ορόσημο για την μαζική είσοδο των γυναικών στην οικονομία, κυρίως στη

βιομηχανία και στην πολεμική βιομηχανία. Κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, πολλές γυναίκες ανέλαβαν θέσεις εργασίας που έως τότε θεωρούνταν αμιγώς ανδρικές ώστε να καλύψουν όπως προαναφέρθηκε τα κενά που άφησαν οι άνδρες στην αγορά εργασίας .

Το κίνημα των σουφραζετών το οποίο αναπτύχθηκε στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, κυρίως στη Μεγάλη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες είχε ήδη αρχίσει να διεκδικεί δυναμικά το δικαίωμα ψήφου, ωστόσο ο ρόλος των γυναικών στην αγορά εργασίας κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ενίσχυσε τα αιτήματά τους συμβάλλοντας καθοριστικά στην πολιτική ενδυνάμωσή τους σε πολλές χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής (Colpus, 2018). Παρά όμως την σημαντική αυτή πρόοδο, οι γυναίκες συνέχιζαν να αντιμετωπίζουν διακρίσεις, όπως χαμηλότερους μισθούς και δυσμενέστερες συνθήκες εργασίας, σε σχέση με τους άνδρες ενώ η παραδοσιακή αντίληψη για τον ρόλο τους στο σπίτι παρέμενε βαθιά ριζωμένη στις κοινωνικές αντιλήψεις.

Οι κοινωνικοοικονομικές κρίσεις της δεκαετίας του 1920 και του 1930 (όπως μεταξύ άλλων ο υπερπληθωρισμός της Γερμανίας (1921–1923), η Μεγάλη Ύφεση μετά το κράχ του 1929, η ανεργία, η φτώχεια και οι κοινωνικές αναταραχές σε πολλές χώρες) οι οποίες εντάθηκαν από τα πολεμικά χρέη και τις αποζημιώσεις, επηρεάζοντας σημαντικά τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, οδήγησαν σε περαιτέρω αλλαγές. Η συμμετοχή των γυναικών στη βιομηχανία και στις υπηρεσίες έγινε πιο εμφανής, ενώ σταδιακά άρχισαν να αναγνωρίζονται οι δυνατότητες τους για εργασία εκτός σπιτιού. Ωστόσο τόσο οι κοινωνικά κρατούσες νόρμες όσο και το ισχύον θεσμικό πλαίσιο εξακολουθούσαν να λειτουργούν περιοριστικά ως προς την πλήρη ένταξή τους στην αγορά εργασίας, καταδεικνύοντας ότι οι αλλαγές αυτές παρόλο που ήταν σημαντικές δεν ήταν πάντα αρκετές για να αμφισβητήσουν και να ανατρέψουν πλήρως τους παραδοσιακούς ρόλους των φύλων (Alexander, 2000, 277).

1.2. Η θέση της γυναίκας στη Μεσοπολεμική Ελλάδα

Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, η θέση της γυναίκας χαρακτηρίζεται επίσης από σημαντικούς κοινωνικούς και πολιτικούς περιορισμούς που διαμορφώνουν το ρόλο της στην ελληνική κοινωνία. Παρά τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες που έλαβαν

χώρα κατά τη διάρκεια της περιόδου εκείνης, οι γυναίκες στην Ελλάδα εξακολούθησαν να παραμένουν εγκλωβισμένες σε παραδοσιακούς ρόλους και αντιλήψεις για τη θέση τους. Οι αντιλήψεις αυτές ενισχύονταν από την συντηρητική κοινωνία αλλά και την Εκκλησία (Αβδελά, 2002, 88).

Ειδικότερα, στη μεσοπολεμική Ελλάδα ο κυρίαρχος ρόλος της γυναίκας ήταν κατεξοχήν συνδεδεμένος με το ρόλο της μητέρας, συζύγου και νοικοκυράς. Το βασικό πεδίο κοινωνικής αξίας της γυναίκας θεωρούνταν η οικογένεια κι έτσι οι γυναίκες επωμίζονταν αποκλειστικά σχεδόν τη φροντίδα των παιδιών του συζύγου και του σπιτιού. Η γυναίκα ήταν εξαρτημένη από τον άντρα, τόσο οικονομικά όσο και κοινωνικά, ενώ παράλληλα οι οικογενειακές αξίες βρίσκονταν σε ευθεία σύνδεση με τις κρατούσες ηθικές αξίες της εποχής (Τσουκαλάς, 1987). Η αντίληψη αυτή για το ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια, προσέδιδε μεν στις γυναίκες, έναν βαθμό κοινωνικής αποδοχής ωστόσο παράλληλα λειτουργούσε ως τροχοπέδη, καθώς περιόριζε και απέκλειε τις γυναίκες από την ενεργό τους συμμετοχή στην πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας (Σαμίου, 2004, 65).

Το συγκεκριμένο μοντέλο δόμησης της γυναικείας ταυτότητας το οποίο ήταν βασισμένο στον οικογενειακό ρόλο, καθώς η οικογένεια ήταν το κύριο σημείο αναφοράς για τη γυναίκα, τόσο στην ιδιωτική όσο και στην κοινωνική ζωή, είχε αποκτήσει πολύ βαθιές ρίζες στην ελληνική κοινωνία, η οποία παρά την δυναμικών των πολιτικών και κοινωνικών αναταραχών που επηρέαζε την Ευρώπη και σε ένα βαθμό και την Ελλάδα, εξακολουθούσε να παραμένει παραδοσιακή και συντηρητική. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι όποιες προσπάθειες ανάπτυξης του ρόλου της γυναίκας εκτός της οικογένειας να αποδυναμώνονται (Αβδελά, 2002, 56).

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι παρά τη σημαντική πρόοδο για την κατάκτηση των δικαιωμάτων των γυναικών σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η Ελλάδα παρέμενε ουραγός, κυρίως στο ζήτημα της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών. Έτσι οι εξελίξεις στην κατάκτηση δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα της ψήφου, ήταν στην Ελλάδα πιο αργές συγκριτικά με άλλες χώρες της Ευρώπης. Ειδικότερα, η διεκδίκηση του δικαιώματος ψήφου για τις γυναίκες στην Ευρώπη, ξεκίνησε ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, με αποκορύφωμα τη μαζική χορήγηση του δικαιώματος αυτού μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι κοινωνικοπολιτικές αλλαγές που προκάλεσε ο πόλεμος, όπως η μαζική συμμετοχή των γυναικών στην πολεμική και βιομηχανική παραγωγή,

ενίσχυσαν τα επιχειρήματα υπέρ της ισότητας των φύλων. Στην Ευρώπη, το δικαίωμα ψήφου παραχωρήθηκε πρώτα στις γυναίκες της Νέας Ζηλανδίας το 1893, της Φινλανδίας το 1906, ενώ ακολούθησαν η Νορβηγία (1913), η Δανία (1915), η Ρωσία (1917) και αρκετές άλλες χώρες μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως η Βρετανία και η Γερμανία. Στην Ελλάδα, αντίθετα, οι εξελίξεις ήταν πιο αργές και το πλήρες δικαίωμα ψήφου παραχωρήθηκε στις γυναίκες μόλις το 1952, με αποτέλεσμα η χώρα να βρίσκεται αρκετά πίσω σε σχέση με το υπόλοιπο ευρωπαϊκό πλαίσιο (Σαμίου, 2006, 255).

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Ελλάδα το δικαίωμα ψήφου για τις γυναίκες αναγνωρίστηκε νομοθετικά μόλις το 1952, ενώ η συμμετοχή τους στα πολιτικά και κοινωνικά όργανα ήταν επίσης, εξαιρετικά περιορισμένη (Παντελίδου-Μαλούτα, 2006). Η ιδιαιτέρως περιορισμένη συμμετοχή των γυναικών στην επαγγελματική ζωή, ενίσχυε την οικονομική εξάρτησή τους από τους άνδρες, γεγονός που ενίσχυε ακόμα περισσότερο τον παραδοσιακό ρόλο τους ως νοικοκυρές και μητέρες, περιορίζοντας τις δυνατότητές τους (Μπακαλάκη & Ελεγκίτου, 1987, 119).

Η δυστοκία αυτή στην γυναικεία κοινωνική και πολιτική συμμετοχή μπορεί να αποδοθεί τόσο στην συντηρητική στάση του κράτους αλλά και της Εκκλησίας, που ως θεσμοί αντιτίθεντο σε σημαντικό βαθμό στην πολιτική και κοινωνική χειραφέτηση των γυναικών, παρά τις πρώτες φεμινιστικές προσπάθειες και την ανάπτυξη κοινωνικών κινημάτων. Ειδικότερα η πολιτεία παρά την κάποια επιτευχθείσα πρόοδο σε θεσμικό επίπεδο, συνέχιζε να υιοθετεί συντηρητικές αξίες με αποτέλεσμα οι όποιες σχετικές αποφάσεις πολιτικής να είναι ιδιαιτέρως περιορισμένες για τις γυναίκες. Έτσι οι θεσμικές αυτές πρωτοβουλίες αφορούσαν αμιγώς το ζήτημα της συμμετοχής των γυναικών στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, χωρίς ωστόσο να συνεισφέρουν στην ουσιαστική συμμετοχή των γυναικών στην οικονομική και την πολιτική ζωή καθώς δεν ήταν ρηξικέλευθες αλλά εξακολουθούσαν να είναι συντηρητικές (Λεπτοκαρίδης, 2003, 107). Με τον ίδιο τρόπο η συμβολή της Εκκλησίας στην καθυστέρηση υλοποίησης των σχετικών αιτημάτων χειραφέτησης των γυναικών, ήταν καθοριστική καθώς θεωρούσε τη μητρότητα και την οικογένεια ως τις βασικές αποστολές της γυναίκας στη ζωή, με αποτέλεσμα να έχει ισχυρή επιρροή στις κοινωνικές αντιλήψεις για τη γυναίκα την μεσοπολεμική περίοδο (Roelofs, 2018, 168).

Θα πρέπει να τονισθεί βεβαίως ότι ο κοινωνικός ρόλος της γυναίκας στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου δεν περιοριζόταν αμιγώς στη σφαίρα της οικογένειας αλλά και σε κάποιο βαθμό όπως θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο και στην κοινωνική προσφορά κυρίως μέσα από γυναικεία σωματεία. Τα γυναικεία σωματεία της εποχής εκείνης, αν και επικεντρώνονταν κατά βάση κυρίως σε φιλανθρωπικές και κοινωνικές δραστηριότητες, ωστόσο αποτέλεσαν το κύτταρο για την κινητοποίηση των γυναικών. Ειδικότερα παρά την κοινωνική πίεση και τα έμφυλα στερεότυπα που οριοθετούσαν στενά τον παραδοσιακό ρόλο των γυναικών, τα σωματεία αυτά παρείχαν μια πλατφόρμα ανάπτυξης δράσης και κοινωνικής συμμετοχής των γυναικών σε συλλογικές δραστηριότητες κυρίως εκπαιδευτικού και φιλανθρωπικού χαρακτήρα (Δαλακούρα & Ζιώγου-Καραστεργίου, 2015, 19).

Έτσι μια πρώτη μορφή αντίστασης στους περιορισμούς που βίωναν οι γυναίκες ήταν η ένταξή τους σε σωματεία για την προώθηση της εκπαίδευσης, του φιλανθρωπικού τους ρόλου και της ευημερίας τους. Ωστόσο, οι κρατούσες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στην Ελλάδα την περίοδο εκείνη δεν επέτρεψαν την πλήρη επέκταση των αιτημάτων που διατυπώνονταν μέσω των σωματείων αυτών για πλήρη κοινωνική και πολιτική συμμετοχή των γυναικών, ενισχύοντας την αίσθηση του περιορισμένου ρόλου που επιφύλασσαν στις γυναίκες οι παραδοσιακές αξίες (Βαρίκα, 1987, 111).

1.3. Συγκριτική ανάλυση της θέσης της γυναίκας στην Ευρώπη και την Ελλάδα τη μεσοπολεμική περίοδο

Η συγκριτική ανάλυση της θέσης της γυναίκας στην Ευρώπη και την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου φέρνει στην επιφάνεια και κοινά σημεία ταύτισης όσο και σημαντικές διαφοροποιήσεις. Ενώ στην Ευρώπη υπήρξαν σημαντικές φεμινιστικά βήματα προς την επίτευξη πολιτικής και κοινωνικής ισότητας για τις γυναίκες, στην Ελλάδα οι γυναίκες παρέμειναν περιορισμένες σε παραδοσιακούς ρόλους. Με την ανάπτυξη της βιοτεχνίας, καθώς και τη συρροή εργατών στις πόλεις, οι γυναίκες άρχισαν να συμμετάσχουν πιο ενεργά στην αγορά εργασίας. Έτσι στην περίοδο του Μεσοπολέμου άρχισε να διευρύνεται σημαντικά η συμμετοχή των γυναικών στη μισθωτή εργασία. Για παράδειγμα από τα διαθέσιμα

στοιχεία προκύπτει ότι το 1920 η γυναικεία συμμετοχή στον τομέα της βιομηχανίας έφθασε το 20% ενώ το 1907 ήταν μόλις στο 12%. Λίγο αργότερα το 1928 το ¼ σχεδόν των απασχολούμενων στη βιομηχανία ήταν γυναίκες και συγκεκριμένα το 27,4 %. Μάλιστα κλάδοι όπως η υφαντουργία, η ταπητουργία και η καπνοβιομηχανία στελεχώνονταν από γυναίκες (Παπαστεφανάκη, 1999, 69).

Παράλληλα ενώ και στην Ευρώπη, τα σχετικά φεμινιστικά αιτήματα χειραφέτησης αντιμετώπισαν σημαντικές δυσκολίες και προκλήσεις, συγκριτικά με την Ελλάδα οι προσπάθειες κοινωνικής χειραφέτησης υπήρξαν πιο έντονες (Ξηραδάκη, 2020, 82). Ειδικότερα και στην Ευρώπη και στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου, η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική ζωή ήταν περιορισμένη. Αποτέλεσμα αυτού ήταν ότι οι πολιτικές δραστηριότητες των γυναικών στην Ελλάδα περιορίζονταν σε κοινωνικά και φιλανθρωπικά έργα (Cooper, 1997, 107). Ωστόσο και στην Ευρώπη παρά το γεγονός ότι το δικαίωμα ψήφου θεσμοθετήθηκε σε πολλές χώρες πολύ νωρίτερα, η επίτευξη κοινωνικής και πολιτικής ισότητας παρέμενε μια δύσκολη υπόθεση με αποτέλεσμα οι γυναίκες να αντιμετωπίζουν εμπόδια σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο παρά την ύπαρξη κατακτήσεων σε νομοθετικό επίπεδο πολιτικής συμμετοχής (Αβδελά & Ψαρρά, 1985, 109).

Επιπλέον, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη την περίοδο του Μεσοπολέμου οι γυναίκες βρέθηκαν αντιμέτωπες με αυστηρούς κοινωνικούς περιορισμούς, καθώς τους αναγνώριζαν σχεδόν αποκλειστικά τον παραδοσιακό ρόλο τους ως μητέρες, συζύγους και νοικοκυρές. Η οικογένεια δηλαδή παρέμεινε επί μακρόν και στην Ευρώπη αλλά και στην Ελλάδα το βασικό πεδίο αναγνώρισης κοινωνικής αξίας για τις γυναίκες, τη στιγμή που για την κοινωνία κύρια αποστολή της γυναίκας ήταν η εκπλήρωση τού της του ρόλου (Καναβέλη, 2016, 33).

Ωστόσο, στις συνθήκες ζωής αλλά και στην κατάκτηση δικαιωμάτων για τις γυναίκες, στην Ευρώπη και στην Ελλάδα εντοπίζονται και ουσιαστικές διαφορές. Για παράδειγμα τα κοινωνικά κινήματα στη Ευρώπη, για τα δικαιώματα των γυναικών αναπτύχθηκαν αρκετά πιο νωρίς και ήταν περισσότερο επιτυχημένα (Moses, 1985, 298). Αντίθετα στη Νότια Ευρώπη, και ιδιαίτερα στην Ελλάδα, υπήρξε σημαντική καθυστέρηση αυτών των διαδικασιών (Αβδελά, 2015, 87). Η απόκτηση δικαιώματος ψήφου από τις Ελληνίδες σε προγενέστερο χρόνο δίχως μεγάλη καθυστέρηση, όπως

και η κατάκτηση γενικότερα κοινωνικών δικαιωμάτων στην εκπαίδευση, στο χώρο εργασίας και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, είναι προφανές ότι θα μπορούσε να έχει συμβάλει καθοριστικά όχι μόνο στη διεκδίκηση περαιτέρω δικαιωμάτων για τις γυναίκες αλλά και στην προώθηση κοινωνικών εξελίξεων προς την κατεύθυνση της ισότητας. Για παράδειγμα η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική από νωρίτερα θα έδινε φωνή στα αιτήματα που αφορούσαν κατά κύριο λόγο προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες όπως οι άνισες εργασιακές συνθήκες και η έλλειψη κοινωνικών παροχών για εργαζόμενες μητέρες. Επίσης, η απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων σε προγενέστερο χρόνο θα μπορούσε να ενισχύσει το φεμινιστικό κίνημα, δημιουργώντας ένα πλαίσιο διεκδικήσεων που θα οδηγούσε στην θέσπιση νομοθετικών μεταρρυθμίσεων για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής, της εκπαίδευσης και της πρόσβασης στην εργασία για τις γυναίκες. Παράλληλα θα συνέβαλλε στην σταδιακή αλλαγή των αντιλήψεων της κοινωνίας για τους ρόλους των φύλων, ανοίγοντας νέους δρόμους για την ουσιαστική ισότητα (Μουζέλης, 1982, 208).

Όπως αναλύθηκε παραπάνω η Ελλάδα υιοθέτησε πιο συντηρητικά κοινωνικά πρότυπα, καθώς η Εκκλησία διαδραμάτισε καίριο ρόλο στην υιοθέτηση και την επιβολή των παραδοσιακών αυτών προτύπων και αξιών. Αντίθετα στην Ευρώπη παρά το γεγονός ότι η θρησκεία είχε ισχυρή επιρροή οι προοδευτικές απόψεις και τα κινήματα ποίκιλαν περισσότερο, βρίσκοντας ευεπίφορο έδαφος ανάπτυξης όπως για παράδειγμα ο φεμινισμός που άνοιξε το δρόμο για τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και την πολιτική ζωή. Έτσι για παράδειγμα στην Ευρώπη οι γυναίκες εκτός από το ότι κέρδισαν το δικαίωμα ψήφου, πέτυχαν κι άλλα προνόμια όπως για παράδειγμα την νομοθετική κατοχύρωση της ισότητας στην εργασία και τη δυνατότητα συμμετοχής σε επαγγέλματα που προηγουμένως ήταν αποκλειστικά ανδρικά. Παράλληλα, είχαν πλέον την δυνατότητα ενεργούς συμμετοχής σε απεργίες και κοινωνικούς αγώνες για τη διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών εργασίας και κοινωνικών δικαιωμάτων. Αντίθετα στην Ελλάδα η εξάρτηση των γυναικών από τους άνδρες εξακολούθησε επί μακρόν να παραμένει πιο εμφανής και ιδιαιτέρως ισχυρή (Βερβενιώτη, 2013, 65).

Μια ακόμη διαφορά αφορά τον ρόλο και την επιρροή των γυναικείων σωματείων. Έτσι στην Ευρώπη τα γυναικεία σωματεία διέθεταν πιο οργανωμένες και γραφειοκρατικές δομές όπως επίσης και μεγαλύτερο βαθμό κοινωνικής αποδοχής. Για παράδειγμα το National Union of Women's Suffrage Societies (NUWSS) που

ιδρύθηκε το 1897 στη Μεγάλη Βρετανία, για να προσφέρει έναν οργανισμό ομπρέλα για τους διάφορους τοπικούς συλλόγους που ήταν αφιερωμένοι στον αγώνα για το γυναικείο δικαίωμα ψήφου, οι οποίοι είχαν δημιουργηθεί σε όλη τη χώρα, διέθετε οργανωμένη γραφειοκρατική δομή που συνδύαζε ένα σύστημα τοπικών και εθνικών τμημάτων με διαρθρωμένες διοικητικές θέσεις (Hume, 1983, 191). Αυτή η οργανωτική δομή προσέφερε στις ακτιβίστριες μια σταθερή βάση δράσης, ενώ παράλληλα αύξανε τη δύναμη και την επιρροή του κινήματος, σε αντίθεση με τα λιγότερο οργανωμένα και γραφειοκρατικά σωματεία στην Ελλάδα τα οποία παρέμειναν για μεγάλο χρονικά διάστημα ιδιαίτερος περιορισμένα καθώς ήταν επικεντρωμένα κατά κύριο λόγο σε κοινωνικές και φιλανθρωπικές δραστηριότητες, δίχως να έχουν την δυνατότητα σθεναρής διεκδίκησης ουσιαστικών δικαιωμάτων και κοινωνικών αλλαγών για τις γυναίκες (Βαρίκα, 1987, 65).

Τέλος την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ευρώπη οι γυναίκες είχαν μεγαλύτερο βαθμό πρόσβασης στην εκπαίδευση αλλά και στην αγορά εργασίας, παρότι οι συνθήκες στους τομείς αυτούς υπολείπονταν από τις αντίστοιχες συνθήκες για τους άνδρες. Παράλληλα οι γυναίκες κατάφεραν να ανελιχθούν σε κάποιες περιπτώσεις και σε θέσεις σε δημόσιες υπηρεσίες κυρίως την Γερμανία και τη Βρετανία καθώς επίσης και να συμμετάσχουν στην πολιτική. Αντίθετα στην Ελλάδα τη μεσοπολεμική περίοδο οι ευκαιρίες εργασίας για τις γυναίκες ήταν ιδιαίτερος περιορισμένες με αποτέλεσμα να εντείνεται ο βαθμός οικονομικής τους εξάρτησης από τους άνδρες, η οποία εξάρτηση σε συνδυασμό με τις κοινωνικές αντιλήψεις για τον ρόλο της γυναίκας στο πλαίσιο της οικογένειας εμποδίζε τις γυναίκες από το να διεκδικήσουν επαγγελματική αυτονομία (Αβδελά, 1990, 33).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΩΝ

Η εξέλιξη του φεμινιστικού λόγου και των γυναικείων διεκδικήσεων συνιστά ένα εκ των πλέον πολυδιάστατων και πολυσύνθετων φαινομένων της νεότερης ιστορίας. Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετασθεί ο τρόπος με την οποίο αναδύθηκαν και αναπτύχθηκαν οι φεμινιστικές ιδέες στην Ευρώπη και πως επηρέασαν την ελληνική πραγματικότητα. Σε κάθε περίπτωση τα φεμινιστικά κινήματα και οι γυναικείες διεκδικήσεις, καθώς συνδέθηκαν στενά με τις *ad hoc*, κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες κάθε εποχής, διαμόρφωσαν νέες προοπτικές για τις γυναίκες το ρόλο και την κοινωνική τους θέση. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναλυθούν οι σημαντικότερες φεμινιστικές εξελίξεις στην Ευρώπη, και πως τα εν λόγω κινήματα συνέβαλλαν σε θεμελιώδεις αλλαγές. Επίσης θα εξετασθούν οι πρώτες φεμινιστικές διεκδικήσεις στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου, ενώ τέλος θα εξετασθούν και οι πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που ενίσχυσαν ή δυσκόλεψαν την εξέλιξη του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα.

2.1. Φεμινιστικά κινήματα στην Ευρώπη

Ο φεμινισμός στην Ευρώπη αποτελεί ένα πολυσύνθετο κίνημα η εξέλιξη του οποίου συντελέστηκε μέσω διαφορετικών ιστορικών, κοινωνικών και πολιτικών πλαισίων. Οι αρχικές του ρίζες ανατρέχουν πολύ πιο πίσω από τον μεσοπόλεμο, ήδη στον 18ο αιώνα, όταν οι ιδέες του Διαφωτισμού περί ισότητας και δικαιωμάτων άνοιξαν τον δρόμο για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των γυναικών. Ήδη από τη Γαλλική Επανάσταση, φωνές όπως της Ολυμπίας ντε Γκουζ συγγραφέα της «Διακήρυξης των Δικαιωμάτων των Γυναικών και της Γυναίκας Πολίτη» το 1791, έθεσαν τις βάσεις για την ανάπτυξη των πρώτων οργανωμένων φεμινιστικών διεκδικήσεων (Margolis, 1993, 380).

Στη συνέχεια κατά τον 19ο αιώνα, το «πρώτο φεμινιστικό κύμα» επικεντρώθηκε στα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, διεκδικώντας δικαιώματα όπως το δικαίωμα ψήφου, καθώς και η πρόσβαση στην εκπαίδευση αλλά την εργασία. Στη Μεγάλη Βρετανία, το κίνημα των σουφραζετών υπό την καθοδήγηση,

προσωπικοτήτων όπως η Εμελίν Πάνκχερστ, έφερε στο προσκήνιο την αναγκαιότητα απονομής πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, μέσω δυναμικών μεθόδων διαμαρτυρίας όπως μεγάλες πορείες και απεργίες πείνας. Έτσι η Μεγάλη Βρετανία ήταν μια από τις πρώτες ευρωπαϊκές χώρες στις οποίες χορηγήθηκε το 1918 δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες (Higonnet et al., 1987, 40).

Σε άλλες χώρες όπως η Γερμανία και η Γαλλία, ο φεμινιστικός λόγος συνδέθηκε στενά με τον σοσιαλισμό. Στη Γερμανία, προσωπικότητες όπως η Ρόζα Λούξεμπουργκ και η Κλάρα Τσέτκιν, συνδύασαν τις φεμινιστικές διεκδικήσεις με τη σοσιαλιστική θεωρία περί πάλης των τάξεων, επισημαίνοντας ότι η χειραφέτηση των γυναικών, μπορεί να υλοποιηθεί μόνο με την απελευθέρωση της εργατικής τάξης. Προϊόν αυτών των προσπαθειών αποτέλεσε η καθιέρωση το 1910 της Παγκόσμιας Ημέρας της Γυναίκας, στη Δεύτερη Σοσιαλιστική Διεθνή (Margolis, 1993, 383).

Στη συνέχεια, η περίοδος του Μεσοπολέμου αποτέλεσε κομβικό σημείο για την περαιτέρω εξέλιξη και ανάπτυξη των φεμινιστικών κινημάτων στην Ευρώπη. Σε αυτό συνέβαλλε η περίοδος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, κατά τη διάρκεια του οποίου οι γυναίκες άρχισαν πλέον να εισέρχονται μαζικά στην αγορά εργασίας, γεγονός που επικύρωσε πλέον την ικανότητα ανταπόκρισής τους σε ρόλους οι οποίοι έως τότε θεωρούνταν ως αμιγώς ανδρικοί. Ωστόσο μετά την επιστροφή του ανδρικού εργασιακού δυναμικού από το πολεμικό μέτωπο, έφερε ξανά στην επιφάνεια πιέσεις για επαναφορά των γυναικών στον παραδοσιακό τους ρόλο, κάτι που προκάλεσε εκ νέου φεμινιστικές διεκδικήσεις (Donert, 2013, 199).

Για παράδειγμα στην Ισπανία ο ρόλος που οι γυναίκες διαδραμάτισαν στον εμφύλιο πόλεμο από το 1936 έως το 1939, ήταν κεντρικός, τόσο στα πεδία των μαχών όσο και ως φεμινίστριες και ακτιβίστριες. Η Διεθνής Φεμινιστική Ομοσπονδία (Federación Internacional Feminista) η οποία ιδρύθηκε στη Μαδρίτη το 1926 προώθησε το αίτημα της ισότητας των γυναικών τόσο σε πολιτικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, ενώ παράλληλα ανέπτυξε σημαντική δράση και στον γενικότερο αγώνα κατά του φασισμού (Toboso, 2018, 44).

Στη Γαλλία, η ίδρυση το 1920 της Ομοσπονδίας Γυναικείων Συλλόγων (Fédération des Associations Féministes), συνδέθηκε με την ανάπτυξη σημαντικής δράσης στην προώθηση της ισότητας των φύλων, της εξίσωσης των εργασιακών δικαιωμάτων των γυναικών και της ένταξής τους στην πολιτική ζωή. Αντίστοιχα το

Συμβούλιο Γυναικών Τσεχίας (Czech Women's Council), που ιδρύθηκε το 1920 στην Τσεχοσλοβακία, πρωτοστάτησε στον αγώνα για την ενίσχυση των γυναικείων δικαιωμάτων και την προώθηση της κοινωνικής ισότητας καθώς και για την βελτίωση των εκπαιδευτικών και επαγγελματικών ευκαιριών των γυναικών αλλά και την εξασφάλιση της συμμετοχής τους στην πολιτική σκηνή (Heitlinger, 1996, 77).

Στην Πολωνία η ίδρυση το 1928 του γυναικείου σωματείου «Η Ένωση Πολωνών Γυναικών» (Zjednoczenie Polskich Kobiet) σηματοδότησε την έναρξη αγώνων για την πολιτική και κοινωνική ισότητα των γυναικών την προώθησή της συμμετοχής τους στην πολιτική ζωή και την αναγνώριση των δικαιωμάτων τους στον τομέα της εκπαίδευσης και της εργασίας (Bystydzienski, 2001). Αντίστοιχα η ίδρυση στην Ελβετία, το 1929 της γυναικείας ένωσης Schweizerischer Verband für Frauenrechte συνέβαλλε σημαντικά στον κοινωνικό και πολιτικό αγώνα για την ισότητα των φύλων την προώθηση των γυναικείων δικαιωμάτων και την απόκτηση του δικαιώματος ψήφου για τις γυναίκες (Revillard & Bereni, 2016, 180).

Στην Ιταλία, την περίοδο του Μεσοπολέμου οι φεμινιστικές διεκδικήσεις μέσω των γυναικείων σωματείων κατεστάλησαν λόγω της ανόδου του φασιστικού καθεστώτος. Έτσι τα ήδη υπάρχοντα σωματεία που είχαν αποτελέσει κινητήρια δύναμη για την προώθηση φεμινιστικών ιδεών και τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των γυναικών, που είχαν αναπτύξει σημαντική δράση (όπως για παράδειγμα η ένωση Unione Femminile Nazionale (1893) και η ένωση Lega Femminile (1900)) ανέστειλαν ή ελαχιστοποίησαν τη δράση τους. Αυτό διότι το καθεστώς καλλιέργησε την περίοδο εκείνη ένα πρότυπο γυναίκας η οποία ήταν αφιερωμένη στην οικογένειά της, και με τον τρόπο αυτό η παρουσία των γυναικών στο δημόσιο χώρο, περιορίστηκε σημαντικά (Saba et al., 1992, 120).

Οι σκανδιναβικές χώρες, την ίδια περίοδο ήταν πρωτοστάτες σε ζητήματα φεμινιστικών διεκδικήσεων ισότητας των φύλων μέσα από την ίδρυση νέων γυναικείων σωματείων όπως η Danske Kvinders Nationalråd στη Δανία, η Svenska Kvinnors Medborgarförbund στη Σουηδία και η Norske Kvinners Nationalråd στη Νορβηγία. Οι σκανδιναβικές χώρες είχαν βεβαίως παράδοση στη δημιουργία γυναικείων σωματείων ήδη από πολύ νωρίτερα. Ενδεικτικές περιπτώσεις τέτοιων σωματείων ήταν η Fredrika Bremer Association στη Σουηδία (1884) η Norske Kvinners Sanitetsforening στη Νορβηγία (1896) και η Dansk Kvindesamfund στη

Δανία (1871). Στην περίοδο του Μεσοπολέμου οι σκανδιναβικές χώρες πρωτοστάτησαν στην Ευρώπη σε ζητήματα ισότητας των φύλων. Για παράδειγμα η Σουηδία, η Νορβηγία και η Φινλανδία προώθησαν πολιτικές οι οποίες είχαν στόχο την εξασφάλιση της ισότιμης συμμετοχής των γυναικών στην κοινωνική και πολιτική ζωή, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην ενσωμάτωση βασικών φεμινιστικών ιδεών στα κοινωνικοπολιτικά τους συστήματα (Arnberg et al., 2022, 120).

2.2. Οι φεμινιστικές διεκδικήσεις στην Ελλάδα

Η ανάπτυξη των φεμινιστικών κινημάτων και γυναικείων σωματείων στην Ελλάδα υπήρξε μια συνεχής και δύσκολη διαδικασία, με σημαντικά βήματα προόδου αλλά και πολλούς αγώνες για την προώθηση των δικαιωμάτων των γυναικών. Οι φεμινιστικές διεκδικήσεις στην Ελλάδα διήλθαν από διάφορα στάδια, από την αργή τους ανάπτυξη τον 19ο αιώνα έως και τις πιο δυναμικές φάσεις διεκδίκησης τον 20ο αιώνα (Παντελίδου-Μαλούτα, 2006, 87).

Παρά τις κοινωνικές και πολιτικές αντιφάσεις στην σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας, η ενίσχυση της γυναικείας παρουσίας στην κοινωνία και την πολιτική, είχε μια αργή αλλά σταθερή πρόοδο προς την κατάκτηση δικαιωμάτων. Οι γυναικείες οργανώσεις της εποχής κυρίως στην περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν πια οι συνθήκες ήταν καλύτερες σε σχέση με τις συνθήκες της προηγούμενης χρονικής περιόδου, συνέβαλαν σημαντικά στην εξελικτική πορεία προς την επίτευξη του στόχου της κατοχύρωσης των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών και την ενίσχυση του κοινωνικού τους ρόλου (Αβδελά & Ψαρρά, 1985, 72).

Οι πρώτες φεμινιστικές αναζητήσεις στην Ελλάδα, διαμορφώνονται στα τέλη του 19ου αιώνα, επηρεασμένες από τις φεμινιστικές ιδέες που αναπτύχθηκαν στην υπόλοιπη Ευρώπη. Ωστόσο, η ανάπτυξη της φεμινιστικής σκέψης και δράσης στην Ελλάδα, υπήρξε περιορισμένη και σημαντικά αργή, εξαιτίας των κοινωνικών συνθηκών αλλά και των συντηρητικών απόψεων που υιοθετούνταν στην κοινωνία (Dubisch, 1983, 201). Αρχικά, το ενδιαφέρον για τα δικαιώματα των γυναικών προσανατολίστηκε στην παροχή εκπαίδευσης. Έτσι ένα από τα πρώτα δείγματα φεμινιστικής δράσης στην Ελλάδα ήταν η διεκδίκηση για το δικαίωμα στην εκπαίδευση των γυναικών. Έτσι με την εκπαιδευτική νομοθεσία του βασιλιά Όθωνα,

θεσμοθετήθηκαν η στοιχειώδης εκπαίδευση των κοριτσιών σε δημοτικά σχολεία τα οποία θα έπρεπε να είναι όπου ήταν δυνατό, χωριστά από των αγοριών καθώς επίσης και η εκπαίδευση της δασκάλας. Ωστόσο δεν υπήρξε καμία μέριμνα για την μέση εκπαίδευση για τις γυναίκες ενώ αντίθετα υπήρξε θεσμοθέτηση όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης για τους άνδρες (Marcos & Bahr, 2001, 44).

Πριν από την μεσοπολεμική περίοδο, ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα είχε αναπτυχθεί στην Ελλάδα κάποια φεμινιστική δράση, επηρεασμένη σε μεγάλο βαθμό από τα ευρωπαϊκά κυρίως αλλά και τα διεθνή κινήματα. Οι πρώτες γυναίκες που άρχισαν να πρωτοστατούν στο φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα, άρχισαν μέσω της δημόσιας παρουσίας τους να διεκδικούν πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Τα πρώτα φεμινιστικά αιτήματα αφορούσαν την ίδρυση σχολείων για κορίτσια και την ισότιμη πρόσβασης των κοριτσιών στην εκπαίδευση. Η δημόσια διατύπωση του πρώτου αυτού αιτήματος των φεμινιστικών άρχισε σταδιακά να επηρεάζει την κοινή γνώμη, ενισχύοντας την συνείδηση για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των γυναικών (Stamiris, 1986, 100).

Στη συνέχεια, η περίοδος του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα, υπήρξε μια περίοδος που προώθησε περισσότερο τον φεμινιστικό λόγο. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από μεγάλη πολιτική αστάθεια, ενώ κάθε προσπάθεια σταθεροποίησης κατέρρεε λόγω και της οικονομικής κρίσης. Η επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά ενέταξε την Ελλάδα στον κύκλο των ευρωπαϊκών ολοκληρωτικών καθεστώτων. Παράλληλα οι μεταβολές και στον κοινωνικό τομέα μετά την μικρασιατική Μικρασιατική Καταστροφή και την άφιξη των προσφύγων, υπήρξαν πολύ σημαντικές, σηματοδοτώντας επίσης το φαινόμενο της έντονης αστικοποίησης. Εκείνη η περίοδος ήταν ουσιαστικά η περίοδος γέννησης και του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα το οποίο συνδέθηκε στενά με την κοινωνική και πολιτική ανάπτυξη της χώρας (Παντελίδου-Μαλούτα, 2006, 77).

Το 1920 μετά από πρωτοβουλία της Μαρίας Νεγρεπόντη, Μαρίας Σβώλου και Αύρας Θεοδωροπούλου ιδρύθηκε ο «Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της Γυναίκας» ως τμήμα της Διεθνούς Ενώσεως των Γυναικών ο οποίος στη συνέχεια αναδείχθηκε ως ηγετική δύναμη διεκδίκησης της απονομής δικαιωμάτων ψήφου στις γυναίκες. Παράλληλα η Αύρα Θεοδωροπούλου το 1922 κυκλοφόρησε το περιοδικό «Ο Αγώνας της Γυναίκας» στο οποίο διετέλεσε και διευθύντρια (Καναβέλη, 2016, 92).

Η απονομή δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες αποτελούσε την περίοδο εκείνη ένα αίτημα το οποίο αντιμετωπίστηκε με σφοδρή κριτική. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εφημερίδα «ΕΣΤΙΑ» σχολιάζοντας την ιδέα να αποκτούν δικαίωμα ψήφου οι γυναίκες, χαρακτήρισε την σχετική νομοθετική πρόταση ως μια πρόταση γεμάτη «θράσος». Τόσο σε πολιτικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο οι ένθερμοι αντίπαλοι αυτής της πρότασης υποστήριζαν ότι ο ρόλος της γυναίκας δεν μπορούσε να είναι παρά περιορισμένος στο σπίτι και ότι δεν υπήρχε χρόνος για να συμμετάσχει σε πολιτικές δραστηριότητες (Σαλίμπα, 2010, 44). Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα εκτός από το δικαίωμα ψήφου, επικεντρώνονταν κυρίως στην βελτίωση της εκπαίδευσης για τις γυναίκες καθώς και σε θέματα ισότητας στην πρόσβαση στην αγορά εργασίας, ισότητας στη μισθοδοσία και ισότητας ανέλιξης στην επαγγελματική ιεραρχία (Ξηραδάκη, 2020, 91).

Οι φεμινιστικές διεκδικήσεις για τη βελτίωση της εκπαίδευσης των γυναικών, απέδωσαν καρπούς καθώς συνέβαλλαν στη δημιουργία Αστικών Σχολείων και Διδασκαλείων Θηλέων το 1914, καθώς και Γυμνασίων και Ελληνικών Σχολείων το 1917. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίστηκε η δυνατότητα εκπαίδευσης των γυναικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ανοίγοντας τον δρόμο και για την ανώτατη εκπαίδευση. Για παράδειγμα, στην μεσοπολεμική περίοδο και ειδικότερα το 1921, ιδρύθηκε η «Ανώτερη Γυναικεία Σχολή», στην οποία οι γυναίκες ολοκλήρωναν έναν διετή κύκλο σπουδών, σε θεματικές όπως η ιστορία, η φιλοσοφία, η κοινωνιολογία και οι καλλιτεχνικές σπουδές. Λίγο αργότερα το 1927 καθιερώθηκε από το Σύνταγμα η δωρεάν υποχρεωτική εκπαίδευση και για τις γυναίκες, ενώ το 1929 ψηφίστηκε ο νόμος για τη μικτή Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, εκτός από τις οικοκυρικές σχολές, που προορίζονταν μόνο για κορίτσια. Επίσης στο επίπεδο της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, προστέθηκε το Ανώτερο Παρθεναγωγείο, το οποίο απευθυνόταν σε κορίτσια που δεν επιθυμούσαν να λάβουν πανεπιστημιακή μόρφωση (Ψημίτης, 2006, 12).

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι από τις πρώτες γυναικείες οργανώσεις οι οποίες εμφανίστηκαν δειλά τον 19ο αιώνα, ως τις πιο δυναμικές της περιόδου του Μεσοπολέμου, όλες σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό συνέβαλλαν στον αγώνα για την αναγνώριση των δικαιωμάτων των γυναικών. Όλες οι οργανώσεις αυτές διατύπωσαν έναν δημόσιο λόγο με αιτήματα που περιλάμβαναν την ισότητα

στον τομέα της εκπαίδευσης, τη βελτίωση των εργασιακών συνθηκών και την ισότητα πρόσβασης στην αγορά εργασίας, το δικαίωμα ψήφου, και την αναγνώριση του ρόλου των γυναικών στην πολιτική και κοινωνική ζωή. Εν τούτοις, η κοινωνία παρέμενε συντηρητική, και η πολιτική αστάθεια της εποχής δεν διευκόλυνε τη συνεχιζόμενη δράση των φεμινιστικών οργανώσεων (Ξηραδάκη, 2020, 23).

ΜΕΡΟΣ Β ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ΤΟ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΕΝΤΥΠΟ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

3.1. Το φεμινιστικό έντυπο στην Ευρώπη

Το φεμινιστικό έντυπο υπήρξε πάντα ένα ισχυρό όπλο στον αγώνα για την απελευθέρωση της γυναίκας και την προώθηση των μετασχηματιστικών στόχων των γυναικείων κινημάτων. Αυτός ο ίδιος γραπτός λόγος υπήρξε η ανατρεπτικότερη από τις γυναικείες διεκδικήσεις. Όπως αναφέρουν χαρακτηριστικά οι Cadman et al., (1981:46) «Η φεμινιστική εκδοτική δραστηριότητα, περισσότερο από κάθε άλλη πτυχή της παραγωγικής διαδικασίας ενός βιβλίου, φαίνεται να ενσαρκώνει πιο καθαρά τα προβλήματα και τις επιλογές που αντιμετωπίζουν οι φεμινίστριες όταν έρχονται αντιμέτωπες με μια κοινωνία που είναι ταυτόχρονα πατριαρχική και καπιταλιστική, προκειμένου να διαδώσουν φεμινιστικές ιδέες».

Ο φεμινιστικός τύπος, γενικότερα στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ κάνει την εμφάνισή του στα τέλη του 18ου αιώνα, αποτελώντας μέρος μιας ευρύτερης κοινωνικής και πολιτικής αφύπνισης που είχε στόχο την προβολή των διεκδικήσεων των δικαιωμάτων των γυναικών, στην ισότητα στην εργασία, στον κοινωνικό χώρο γενικότερα, στην πολιτική. Παραδείγματα από την πρώιμη φεμινιστική αρθρογραφία περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων περιοδικά και εφημερίδες που συνέβαλλαν σημαντικά στην προώθηση του γυναικείου κινήματος. Για παράδειγμα η εφημερίδα *La Fronde* στη Γαλλία, την οποία εξέδιδαν και διαχειρίζονταν αποκλειστικά γυναίκες, κάλυπτε ζητήματα αναφορικά με τα δικαιώματα των γυναικών στην εργασία, την πολιτική και την εκπαίδευση. Διευθύντρια της *La Fronde* υπήρξε η Marguerite Durand μια από τις πλέον γνωστές φεμινίστριες της εποχής η οποία ασχολήθηκε ιδίως με την οργάνωση των εργαζομένων γυναικών, ενώ προήδρευσε στο «Συνέδριο για τη γυναικεία εργασία στο Παρίσι τον Μάρτιο του 1907. Η εφημερίδα *La Fronde* κυκλοφόρησε το 1897 σε 20.000 φύλλα, το 1903 έγινε εβδομαδιαία και το 1905 μηνιαία. Η έκδοσή της διακόπηκε λίγο αργότερα για να επαναληφθεί το 1914. Μετά από μια νέα διακοπή

κυκλοφόρησε και πάλι από τον Μάιο του 1926 έως τον Ιούλιο του 1928 με κύρια διεκδίκηση τη γυναικεία ψήφο. (Alexander, 2000, 89).

Στην Αγγλία επίσης η εφημερίδα *The Englishwoman's Journal* (1858–1864) αποτέλεσε μια από τις πρώτες σημαντικές φεμινιστικές εκδόσεις, όπου μέσα από ριζοσπαστικά για την εποχή άρθρα προέβαλε τους αγώνες και τα αιτήματα των γυναικών για ισότιμη συμμετοχή στην εκπαίδευση στην εργασία και στην πολιτική, προωθώντας τα αιτήματα για επέκταση των επαγγελματικών ευκαιριών για τις γυναίκες και την αναβάθμιση της κοινωνικής τους θέσης και του ρόλου τους εκτός σπιτιού. Στη Γερμανία, το περιοδικό *Die Frauen-Zeitung* (1849) ιδρύθηκε από την Louise Otto-Peters Γερμανίδα συγγραφέα, φεμινίστρια και υπέρμαχο για τα δικαιώματα των γυναικών, η οποία θεωρείται μία από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες του γερμανικού φεμινιστικού κινήματος του 19ου αιώνα, ήταν από τις πρώτες φεμινιστικές εκδόσεις στη χώρα που είχε ως σκοπό την ενημέρωση γυναικών για τα δικαιώματά τους και την συμμετοχή τους στον δημόσιο βίο. Στην Ιταλία, το περιοδικό *Il Giornale delle Donne* (1868) φιλοξενούσε τα αιτήματα των γυναικών για τα δικαιώματά τους στην εκπαίδευση, στην εργασία και στην πολιτική συμμετοχή. Επίσης και στις Ηνωμένες Πολιτείες, διάφορες εκδόσεις αποτέλεσαν βασικά εργαλεία για τη διάδοση των φεμινιστικών ιδεών και τη δημιουργία ενός διαλόγου για την προώθηση των δικαιωμάτων των γυναικών. Για παράδειγμα το *The Woman's Advocate* (1855) ήταν ένα από τα πρώτα φεμινιστικά περιοδικά, το οποίο αποτέλεσε τη φωνή των γυναικών σε ευρεία κλίμακα για την προβολή διεκδικήσεων στο δικαίωμα ψήφου και στην κοινωνική τους ισότητα. (Alexander, 2000, 95).

Πάντως κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αρκετά φεμινιστικά περιοδικά στην Ευρώπη αντιμετώπισαν προκλήσεις που σχετίζονταν με τις κοινωνικές αντιστάσεις για την ανατροπή του παραδοσιακού ρόλου των γυναικών και που οδήγησαν στη διακοπή της κυκλοφορίας τους αλλά και τις νέες κοινωνικές συνθήκες και προτεραιότητες που έθεσαν το φεμινιστικό κίνημα σε δεύτερη μοίρα και για το λόγο αυτό αρκετά από αυτά ανέστειλαν την έκδοσή τους (Alexander, 2000, 280).

Αυτό συνέβη κατά κύριο λόγο στις χώρες όπου συνδέθηκαν με τις αναδυόμενες φασιστικές ιδεολογίες οι οποίες ανέκοψαν την ριζοσπαστική του δράση κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου όπως συνέβη για παράδειγμα κυρίως στη Γερμανία αλλά και στη Γαλλία. Στις χώρες αυτές παρά τις κοινωνικές και πολιτικές

κατακτήσεις του 19ου αιώνα, όπως το δικαίωμα ψήφου για τις γυναίκες, κατακτήσεις που σχετίζονταν με την ισότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση, στην ισότητα αποδοχών στο χώρο εργασίας κλπ., ο Μεσοπόλεμος υπήρξε περίοδος μειωμένης έντασης και δράσης του φεμινιστικού κινήματος λόγω της ανόδου του φασισμού και του συντηρητισμού. Επίσης η κοινωνική αποσταθεροποίηση εξαιτίας του καταστροφικού Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οδήγησε σε επιβράδυνση της δράσης του φεμινιστικού κινήματος και ανατροπή των προηγούμενων φεμινιστικών επιτευγμάτων (Allen, 2005, 102).

Καθώς οι ευρωπαϊκές κοινωνίες, έχοντας μόλις βγει από τη δίνη του πολέμου, έθεσαν άλλες προτεραιότητες και προσανατολίστηκαν στην κάλυψη των αναγκών της εποχής τα φεμινιστικά ζητήματα πέρασαν σε δεύτερη μοίρα. Η προσπάθεια για ανασυγκρότηση μετά τον πόλεμο και την εθνική σταθερότητα, είχε ως αποτέλεσμα το πισωγύρισμα δηλαδή την αποδοχή παραδοσιακών ρόλων για τις γυναίκες, ιδιαίτερα της μητρότητας και του οικογενειακού ρόλου, κάτι που ενισχύθηκε από το κράτος αλλά και τις κοινωνικές δυνάμεις. Η στροφή στην αποδοχή παραδοσιακών ρόλων για τις γυναίκες, και ειδικότερα των ρόλων της μητρότητας και της συζύγου, συνδεόταν με την επιθυμία αποκατάστασης της κοινωνικής τάξης μετά την καταστροφή του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου και την καταστροφή του κοινωνικού ιστού. Έτσι η κοινωνία επιθυμούσε να επιστρέψει στη γνώριμη τάξη του παρελθόντος και σε μια πιο σταθερή κατάσταση όπου οι παραδοσιακοί ρόλοι θεωρούνταν ως η ασφαλέστερη βάση για την εκ βάθρων οικοδόμηση της κοινωνίας. Ο ρόλος της γυναίκας ως μητέρας και νοικοκυράς αντιπροσώπευε την περίοδο του Μεσοπολέμου την επιστροφή στην σταθερότητα, η οποία θεωρούνταν την περίοδο εκείνη απαραίτητη για τη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας και των οικογενειακών αξιών, της κοινωνικής και πολιτικής ανασυγκρότησης και της εν γένει ανοικοδόμησης των ευρωπαϊκών κοινωνιών (Dalakoura, 2022, 105).

Έτσι λόγω αυτών των αλλαγών πολλά φεμινιστικά περιοδικά, διέκοψαν την κυκλοφορία τους (Frader, 1999, 181). Σε μια σχετική μελέτη της η Cooper, εξετάζει τον τρόπο που το φεμινιστικό κίνημα στη Γαλλία κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου συνδέθηκε με τις αναδυόμενες φασιστικές ιδεολογίες οι οποίες ανέκοψαν την ριζοσπαστική του δράση. Σε μια ενδιαφέρουσα ανάλυση των προκλήσεων που αντιμετώπισε το γαλλικό φεμινιστικό κίνημα καθώς προσπαθούσε να διεκδικήσει κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα σε μια περίοδο πολιτικών και κοινωνικών

αναταραχών, θέτει στο επίκεντρο τις αντιφατικές τάσεις στο επίκεντρο των οποίων βρέθηκαν οι φεμινίστριες. Το γαλλικό φεμινιστικό κίνημα από τη μια επικεντρώθηκε σε ζητήματα κατάκτησης δικαιωμάτων για τις γυναίκες καθώς και σε ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, ενώ από την άλλη αντιμετώπισε την πολιτική καταπίεση και την επιβολή παραδοσιακών ρόλων για τις γυναίκες από το καθεστώς. Ορισμένες φεμινίστριες στράφηκαν προς τον φασισμό, όπως η συνεργασία του κινήματος με το φιλογερμανικό καθεστώς της κυβέρνησης του Βισύ (Cooper, 1997, 110).

Οι κοινωνικές μεταβολές και δυναμικές καθώς και οι πολιτικές τάσεις έφεραν στο επίκεντρο των προκλήσεων τις Γαλλίδες φεμινίστριες με αποτέλεσμα να αναστείλουν την κυκλοφορία τους αρκετά φεμινιστικά έντυπα όπως το περιοδικό «La Fronde», το περιοδικό «La Voix des Femmes» που ιδρύθηκε το 1901 πάλι από την Marguerite Durand και διέκοψε την κυκλοφορία του λίγο μετά τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο (Moses, 1985, 102).

Το ίδιο συνέβη και στη Γερμανία όπου η δυναμική του φεμινιστικού κινήματος στον Μεσοπόλεμο γνώρισε σημαντικές προκλήσεις. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της αναστολής έκδοσης του γερμανικού φεμινιστικού περιοδικού «Die Frau» το οποίο εκδόθηκε το 1893 από τις Auguste Schmidt και την Henriette Goldschmidt, δύο σημαντικές προσωπικότητες του γερμανικού φεμινιστικού κινήματος του τέλους του 19ου αιώνα με πολύ μεγάλη δράση στην προώθηση των γυναικείων δικαιωμάτων και την ενδυνάμωση των γυναικών στην κοινωνία. Το Die Frau» ένα από τα σημαντικότερα φεμινιστικά περιοδικά στη Γερμανία, διέκοψε την κυκλοφορία του το 1934 λόγω των πιέσεων του ναζιστικού καθεστώτος και των κοινωνικών συνθηκών της εποχής που επανατοποθέτησαν τη γυναίκα στον παραδοσιακό της ρόλο μέσα στο σπίτι (Crelling, 2018, 37).

Η ναζιστική ιδεολογία ενίσχυσε και αναβάθμισε τον ρόλο της γυναίκας ως μητέρας και φύλακα της οικογενειακής εστίας. Στην εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία, η αξία της γυναίκας προέκυπτε κατά κύριο λόγο μέσα από τη γέννηση και την ανατροφή παιδιών, ώστε να ενισχυθεί η «φυλετική καθαρότητα» του γερμανικού έθνους. Γι' αυτό το λόγο οι ναζί θεωρούσαν ότι οι γυναίκες θα έπρεπε να επικεντρώνονται στην οικογένεια και να μην έχουν ρόλο στην κοινωνική και πολιτική ζωή (Stephenson, 2001, 87).

Έτσι, κάθε τέτοια προσπάθεια όχι μόνο δεν γινόταν αποδεκτή από το Ράιχ, αλλά επιπλέον καταστέλλονταν. Πριν το ναζιστικό καθεστώς μάλιστα, η ιστορία του γερμανικού φεμινιστικού κινήματος είχε σημειώσει αξιοσημείωτη πρόοδο φθάνοντας σε πολύ σημαντική εξέλιξη ιδίως κατά τη διάρκεια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης στη δεκαετία του 1920, έως ότου ο Εθνικοσοσιαλισμός του Αδόλφου Χίτλερ, με ψέματα, προπαγάνδα, φόβο και καταστολή, κατέστρεψε τις φεμινιστικές φιλοδοξίες αφήνοντας τις γυναίκες αδύναμες και σιωπηλές αναστέλλοντας ένα κάποτε ισχυρό οργανωμένο γυναικείο κίνημα στη χώρα (Mulley, 2017, 41). Το νέο καθεστώς προσανατολίστηκε αρχικά στο να αποσπάσει μια γενιά νέων γυναικών από τις φεμινιστικές αντιλήψεις, στρατολογώντας τις στο ναζιστικό κόμμα (NSDAP), το οποίο προώθησε την εικόνα της μητέρας και της υπάκουης συζύγου, με αποτέλεσμα όσα είχαν επιτύχει οι Γερμανίδες φεμινίστριες να χαθούν. Οι λίγες φεμινιστικές οργανώσεις και έντυπα που είχαν απομείνει ήταν ρυθμιζόμενες από το ναζιστικό κόμμα (Sigmund, 2000, 197). Η επιρροή του ναζιστικού καθεστώτος στο γυναικείο κίνημα ήταν μάλιστα τόσο μεγάλο που και μετά την κατάρρευση του Τρίτου Ράιχ το 1945 με το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι ιδέες που είχε ενσταλάξει στην κοινωνία και οι πολιτικές του σχετικά με το ρόλο των γυναικών, πέτυχαν να διαλύσουν το γερμανικό γυναικείο κίνημα για πολλά χρόνια μετά την εφαρμογή τους (Johnson, 1976, 57). Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση του φεμινιστικού περιοδικού «Die Frauenbewegung», το οποίο διέκοψε την κυκλοφορία του κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το περιοδικό είχε ιδρυθεί το 1895 από τη Helene Lange μια από τις πιο δυνατές φωνές του γερμανικού φεμινιστικού κινήματος, και είχε επιτύχει σημαντική προώθηση ζητημάτων όπως η γυναικεία εκπαίδευση και η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική. Ωστόσο, με την άνοδο του ναζιστικού καθεστώτος και την έντονη καταστολή των φεμινιστικών και προοδευτικών κινήματων, το περιοδικό αναγκάστηκε να σταματήσει την κυκλοφορία του το 1933 (Abrams & Harvey, 1997:42).

3.2. Το φεμινιστικό έντυπο στην Ελλάδα έως την εποχή του Μεσοπολέμου

Στην Ελλάδα, η εμφάνιση του φεμινιστικού τύπου εντοπίζεται στις αρχές του 190ου αιώνα μετά τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους. Ωστόσο αρχικά τα έντυπα αυτά παρόλο που χαρακτηρίζονταν ως φεμινιστικά, ωστόσο υιοθετούσαν μια

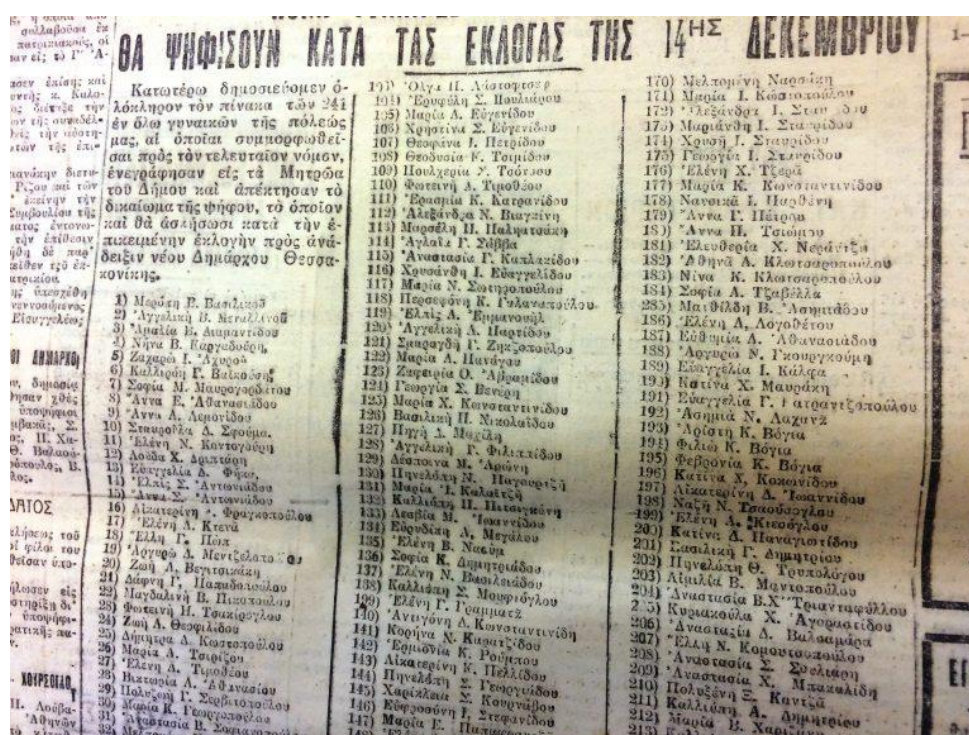
σημαντικά μετριοπαθή στάση και για το λόγο αυτό συχνά θεωρείται ότι αποτελούσαν σε σημαντικό βαθμό όργανα αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας με διάφορους τρόπους, και όχι μέσα προώθησης του ριζοσπαστισμού. (Παντελίδου- Μαλούτα, 2017, 24).

Στα έντυπα αυτά η γυναίκα παρουσιαζόταν ως «η κυρία του σπιτιού» και «ο στυλοβάτης της οικογένειας», μια ρητορική η οποία επικύρωνε την παραδοσιακή θέση του κοινωνικού ρόλου της γυναίκας ο οποίος γινόταν αντιληπτός αποκλειστικά και μόνο με γνώμονα την οικογενειακή εστία και όχι πέρα από αυτήν στο δημόσιο χώρο. Κάποια από τα πρώτα γυναικεία έντυπα που κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα ήταν τα περιοδικά «*Ο Σωκράτης των γυναικών και του λαού*» (1874), «*Κυψέλη*», (1850), «*Αττικόν Ημερολόγιον*» (1826), «*Θάλεια*», (1885), «*Ελληνική Επιθεώρησις*» (1880), «*Οικογένεια*» (1860) «*Πλειάς*» (1895).

Στο Μεσοπόλεμο ο γυναικείο τύπος που μέχρι το 1920 κινείται στο πλαίσιο της συντηρητικότητας, εκτός από το έντυπο η «*Εφημερίς των Κυριών*» η οποία προβάλλει νέα αιτήματα διεκδικώντας βασικά δικαιώματα για τις γυναίκες, αρχίζει να αλλάζει. Η «*Εφημερίς των Κυριών*» της Παρρέν, στην αρχή της κυκλοφορίας της, ως προς το αίτημα για την απονομή δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες τουλάχιστον κατά τις δημοτικές εκλογές έσπευδε να είναι καθησυχαστική προς τους πολιτικούς ότι «η γυνή εν Ελλάδι δεν είναι εισέτι εις θέσιν να επιδιώξη ούτε πολιτικήν χειραφέτησιν ούτε και δημόσια αξιώματα». Έτσι από την δεκαετία του 1920, δηλαδή την περίοδο που το φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου κάνει την εμφάνισή του, παρατηρείται μια εμφανής αλλαγή στα γυναικεία έντυπα. Καταρχάς παρατηρείται αύξηση των φεμινιστικών εντύπων καθώς επίσης και πλουραλισμός στις ιδέες που προβάλλονται μέσα από αυτά. Σε κάθε περίπτωση η πληθώρα των φεμινιστικών εντύπων αποτυπώνει την προώθηση του φεμινιστικού κινήματος σε πιο μαχητικές στάσεις και διεκδικήσεις. Βέβαια τα γυναικεία περιοδικά του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα έχουν ένα κοινό γνώρισμα και ειδικότερα συνιστούσαν τα δημοσιογραφικά όργανα των φεμινιστικών σωματείων. Έτσι η έκδοσή τους σε αντίθεση με τις φεμινιστικές εφημερίδες της εποχής οι οποίες ήταν βραχύβιες προσπάθειες με στόχο την αυτόνομη γυναικεία παρουσία στο χώρο της δημοσιογραφίας είχε ως σκοπό την προβολή των δραστηριοτήτων των σωματείων τους (Σαμίου, 1988: 25)

Την περίοδο του Μεσοπολέμου τα φεμινιστικά έντυπα στην Ελλάδα, είναι στο σύνολό το γυναικείο έντυπο που υπήρχε ήταν η Εφημερίς των Κυριών (1887). Το έντυπο αποτέλεσε ένα πολύ σημαντικό εργαλείο για την κινητοποίηση των γυναικών με στόχο την προάσπιση των δικαιωμάτων τους. Μέσα από το περιοδικό οι γυναίκες αποκτούν πλέον λόγο για τις διεκδικήσεις τους και η φωνή τους άρχισε να ακούγεται. Στην Αθήνα για παράδειγμα τα φεμινιστικά έντυπα της περιόδου του Μεσοπολέμου εκδόθηκαν σημαντικά έντυπα όπως Εφημερίς των Ελληνίδων (1930), Γυναίκα (1930), Ελληνίς (1921), Αγώνας της Γυναίκας (1923) Σοσιαλιστική Ζωή (1928) και Εύα Νικήτρια (1922).

Οι γυναίκες (εγγράμματες και ηλικίας 30 ετών), όπως αναφέραμε, είχαν αποκτήσει δικαίωμα ψήφου μόνο στις δημοτικές εκλογές, ψηφίζοντας για πρώτη φορά στις Δημοτικές Εκλογές του 1930, στις οποίες εξελέγη ο Χαρίσιος Βαμβακάς δήμαρχος Θεσσαλονίκης, μια κατάκτηση η οποία ήταν αποτέλεσμα του φεμινιστικού κινήματος της εποχής που είχε πρωταγωνίστριες και στη Θεσσαλονίκη.

Εικόνα 1: Ο κατάλογος των γυναικών που ψήφισαν στις εκλογές του 1930 στη Θεσσαλονίκη (στις δυο πρώτες θέσεις αναγράφονται οι αδελφές Τσιώνου)

Πηγή: Πλάκας, 2024, 31

Χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο έγινε αποδεκτή η πρώτη αυτή σημαντική νίκη των γυναικών ήταν τα δημοσιεύματα των εφημερίδων της εποχής. Την επομένη των εκλογών οι τοπικές εφημερίδες έγραψαν για τις διακόσιες σαράντα γυναίκες της Θεσσαλονίκης που άσκησαν το εκλογικό τους δικαίωμα: «Πρώτη εψήφισεν η λογία κυρία Μερόπη Βασιλικού (Τσιώνου) κατόπιν αι κυρίαι Αγγελική Μεταλλινού (Τσιώνου) και Ασμήνη. Αι ψηφοφόροι κυρίαι εξέφρασαν προς τους δημοσιογράφους την συγκίνησίν των δια την μεταβολήν, η οποία επήλθεν εις την ζωήν των. Η κ. Βασιλικού είπεν ότι αν και φανατική αντιβενιζελική, αισθάνεται εαυτήν υπερήφανον διότι εψήφισεν και συγχαίρει την κυβέρνησιν διότι ανεγνώρισεν εις τας γυναίκας το δικαίωμα της ψήφου».

Εικόνα 2: Οι αδελφές Μερόπη και Αγγελική Τσιώμου, έξω από το εκλογικό τμήμα που ψήφισαν στις πρώτες δημοτικές εκλογές που ψήφισαν γυναίκες το 1930

Πηγή: Πλάκας, 2024, 32

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ΤΑ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΑ ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

4.1. Το φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη

Είναι γεγονός ότι οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου δεν αποτελούσαν παρά μία μικρή μειοψηφία. Έτσι το φεμινιστικό κίνημα, δεν βρήκε μεγάλη ανταπόκριση στην ελληνική κοινωνία. Μάλιστα η δράση τους περιοριζόταν μόνο στην Αθήνα, ενώ οι ιδέες τους δύσκολα διαχέονταν στην υπόλοιπη Ελλάδα με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη η οποία εντάχθηκε στο φεμινιστικό κίνημα ήδη από το 1928 και η οποία υπήρξε η μοναδική περιοχή στην περιφέρεια της Ελλάδας η οποία συνδέθηκε με σημαντικές μάχες για τον φεμινισμό που κερδήθηκαν (Αβδελά & Ψαρά 1985: 26).

Στη Θεσσαλονίκη την περίοδο του Μεσοπολέμου ανέπτυξαν αξιοσημείωτη κοινωνική δράση σημαντικές προσωπικότητες γυναικών. Στον τομέα της εκπαίδευσης για παράδειγμα αρκετές γυναίκες της περιόδου εκείνης ανέπτυξαν δράση αφήνοντας σημαντικότερο έργο. Μια εξ αυτών, η Αγλαΐα Σχινά υπήρξε μια από τις πιο σημαντικές εκπαιδευτικούς-παιδαγωγούς στην ιστορία της Θεσσαλονίκης. Η Σχινά γεννημένη στη Θεσσαλονίκη το 1883 ήταν κόρη του εμπόρου Νικολάου Σχινά. Ως νεαρή εκπαιδευτικός, ασχολήθηκε με τη λογοτεχνία δημοσιεύοντας μια συλλογή ποιημάτων και διηγημάτων ενώ το έργο της ως παιδαγωγός στα εκπαιδευτήρια που έφεραν το όνομά της (εκπαιδευτήρια Σχινά) διήρκεσε για 69 χρόνια, διάστημα στο οποίο έλαβε πολλές διακρίσεις (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1997, 21).

Εικόνα 3: Αγλαΐα Σχινά Πηγή: Βαλσαμίδης, 2008, 54

Η Σχινά, υπήρξε μια γυναίκα πρωτοπόρος, χειραφετημένη και δυναμική για την εποχή της η οποία κατείχε μια εξέχουσα θέση για την πρότυπη εκπαίδευση που παρείχε στα ομώνυμα Εκπαιδευτήρια Θηλέων και η οποία τάχθηκε σε έναν και μοναδικό σκοπό και συγκεκριμένα στην εκπαίδευση των Ελληνίδων της Θεσσαλονίκης. Όπως αναφέρουν οι Δαλακούρα & Ζιώγου-Καραστεργίου (2015, 250) οι πρωτοπόρες γυναίκες της εκπαίδευσης, των αρχών του 20^ο αιώνα στις οποίες συγκαταλέγεται η Σχινά, «Συνειδητοποιούν τις μεταβολές των εκπαιδευτικών/μορφωτικών αναγκών και αναλαμβάνουν επιχειρηματικά ρίσκα συστήνοντας ιδιωτικά σχολεία (Δανέζη, Σκορδέλη, Τριανταφυλλίδου, Σχινά, Παγκάλου, Βαρείδου), ενώ αμφισβητούν τους ηγεμονικούς λόγους για περιορισμό

σε αντίστοιχες με τη «γυναικεία φύση» επαγγελματικές ενασχολήσεις» (Δαλακούρα & Ζιώγου-Καραστεργίου, 2015, 250). Μπορεί κανείς να αναλογιστεί πόσο πρωτοποριακό ήταν αυτό για την εποχή εκείνη μια εποχή στην οποία ο αποδεκτός ρόλος για τη γυναίκα ήταν αυτός στην οικογενειακή εστία και όχι στην εκπαίδευση με ιδιαιτέρως περιορισμένη παρουσία στο χώρο της εργασίας (Perrot, 1988, 55). Έτσι λόγιοι της εποχής τόνιζαν ότι «Η μαθήτρια προετοιμάζεται μόνο για τα οικιακά καθήκοντα «να διδαχθή την οικιακήν κυβέρνησιν, επειδή μέλλει να γείνη οικοδόσποινα και μήτηρ, και όχι ποτέ μέτοχος των δημοσίων πραγμάτων» (Δαλακούρα, 2000, 54).

Εικόνα 4: Το κτίριο των Εκπαιδευτηρίων Θηλέων Αγλαΐας Ν. Σχινά στην Λεωφόρο Βασιλίσσης Όλγας στη Θεσσαλονίκη

Πηγή: Σιμιτζής, 2011, 395

Η Σχινά συγκαταλέγεται μεταξύ των λογίων προσωπικοτήτων της περιόδου του Μεσοπολέμου, η οποία διαδραμάτισε μέσα από το έργο της και την δράση της στην εκπαίδευση σημαντικό ρόλο στο γυναικείο κίνημα της Θεσσαλονίκης. Καθώς η Σχινά ανέπτυξε την δραστηριότητά της στον τομέα της εκπαίδευσης σε μια περίοδο που η θέση των γυναικών ήταν στο σπίτι και όχι στον κοινωνικό χώρο, στην εκπαίδευση και στην εργασία, συνέβαλλε στην προώθηση των γυναικείων αιτημάτων

μέσω της συγγραφικής, εκπαιδευτικής και κοινωνικής εν γένει δράσης της. Ως παιδαγωγός και διανοούμενη, η Σχινά αγωνίστηκε για την αναβάθμιση της θέσης των γυναικών στην εκπαίδευση και την κοινωνία, τονίζοντας την ανάγκη για μόρφωση των γυναικών σε μια περίοδο που η πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση αλλά και στην εργασία ήταν ακόμα ιδιαίτερος περιορισμένη (Καζαντζής, 1985, 482).

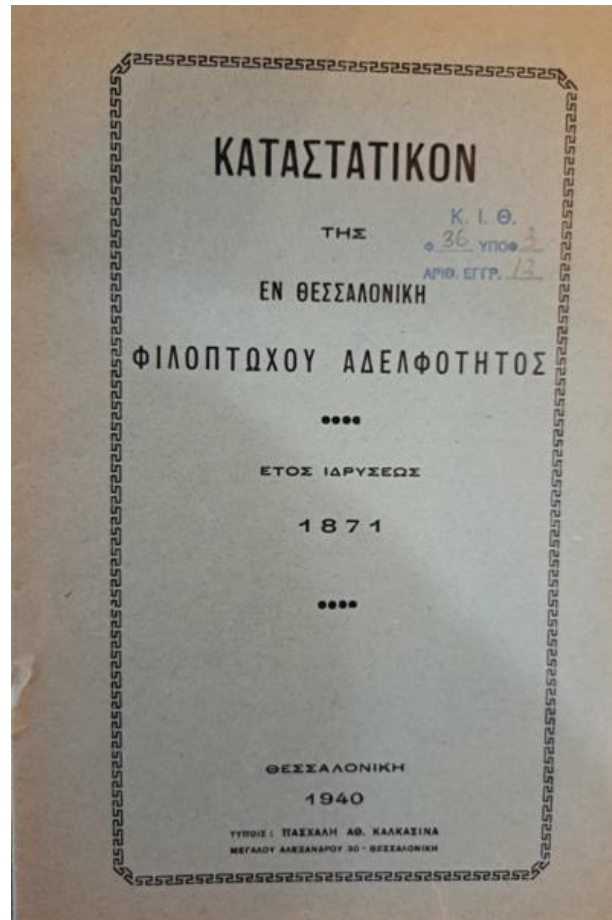

Εικόνα 5: Η Αглаΐα Σχινά το 1927, με τον ποιητή Κωστή Παλαμά. Διακρίνονται επίσης οι Ν. Βέης και Αιμ. Ριάδης.

Πηγή: Σμιτζής, 2011, 398

Ιδιαίτερα σημαντικό θα ήταν επίσης να εξετάσουμε την δραστηριότητα των γυναικών της Θεσσαλονίκης της Μεσοπολεμικής περιόδου, ιδίως των αστών, όσον αναφορά τη φιλανθρωπία, μια που αυτή η κοινωνική δραστηριότητα. Η φιλανθρωπική δραστηριότητα παρουσιάζεται την περίοδο εκείνη ως επιτακτική ανάγκη από όλα σχεδόν τα φεμινιστικά έντυπα (Κεχαγιόγλου, 1988, 76). Αυτό γιατί η φιλανθρωπία αποτελούσε εκείνη τη χρονική περίοδο μια από τις μοναδικές ευκαιρίες συλλογικής δραστηριότητας των γυναικών στον δημόσιο χώρο. Η εικόνα της μητέρας και συζύγου, συγκαθορίζεται την περίοδο εκείνη και από την γυναίκα που μετέχει σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες. Για το λόγο αυτό στον τομέα της

φιλανθρωπίας οι φεμινίστριες της Θεσσαλονίκης, ανέπτυξαν σημαντική κοινωνική δράση την περίοδο του Μεσοπολέμου. Διάφορες φιλόπρωχες οργανώσεις γυναικών προσέφεραν σημαντικό κοινωνικό έργο, αποτελώντας σημαντικό τομέα δράσης των γυναικών στον κοινωνικό χώρο εκτός σπιτιού. Για παράδειγμα η Φιλόπρωχος Αδελφότης Θεσσαλονίκης, η οποία ιδρύθηκε το 1915, στη Θεσσαλονίκη ανέπτυξε σημαντικό έργο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στο οποίο συνέβαλαν και γυναίκες (Καζαντζής, 1985, 488).

Εικόνα 6: Το Καταστατικό λειτουργίας της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Θεσσαλονίκης του 1871

Πηγή: Φιλόπρωχος Αδελφότης Κυριών Θεσσαλονίκης, Αναμνηστικό Λεύκωμα

Είχε επίσης προηγηθεί και η ίδρυση της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Θεσσαλονίκης το 1871 από μια ομάδα εύρωστων οικονομικά Θεσσαλονικέων γυναικών και ειδικότερα των Χρυσάνθη Χατζηλαζάρου, Αικατερίνης Ράλλη, Ελένης Ρουσίδου, Αικατερίνης Ρίτσου και Καλλιόπης Τάττη.

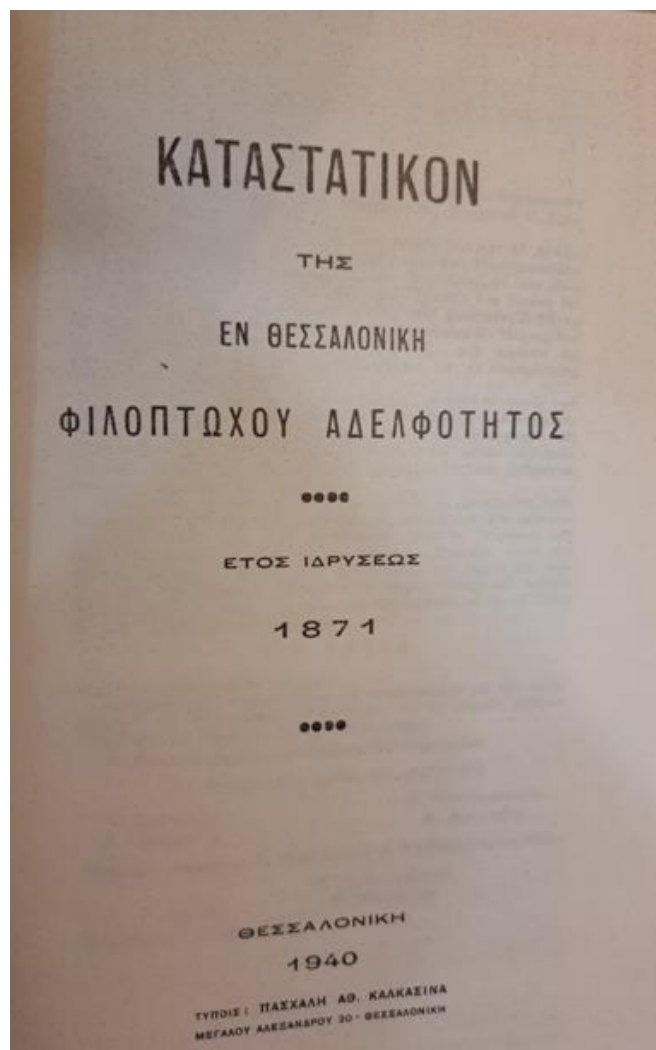

Εικόνα 7: Πλακέτα στα γραφεία της Φιλοπτώχου Αδελφότητας Ελληνίδων Κυριών Θεσσαλονίκης με τα ονόματα των ιδρυτριών και των διατελεσάντων Προέδρων

Πηγή: Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Θεσσαλονίκης, Αναμνηστικό Λεύκωμα

Το σωματείο, ανέπτυξε σημαντική δράση καθώς πραγματοποιούσε συσσίτια για άπορους, φρόντιζε άρρωστα παιδιά, παρέχοντάς τους φαρμακευτική περίθαλψη και νοσηλεία, αλλά και είδη πρώτης ανάγκης καθώς και σχολικά είδη σε άπορους μαθητές. Το καταστατικό του σωματείου όριζε ότι Πρώτη πρόεδρος διοριζόταν η

Χρυσάνθη Χατζηλαζάρου, γεννημένη το 1818 στο χωριό Αγία Φωτεινή της Έδεσσας ενώ ως προς τους στόχους του, οριζόταν ότι βασικός στόχος ήταν η φιλανθρωπική δράση της. Για το λόγο αυτό εξάλλου, η Φιλόπτωχος ίδρυσε το Εργαστήριο Κοπτικής και Κεντήματος, το 1876, με σκοπό να βοηθήσει τις άπορες νέες γυναίκες να εργαστούν, ενώ το 1900 ιδρύθηκε το παράρτημα Αδελφότητα δεσποινίδων «η Αγαθοεργία», με κύριο στόχο την φροντίδα ορφανών παιδιών και μωρών που δεν μπορούσαν οι μητέρες τους να τα μεγαλώσουν (Τζανίκου, Κακούλη, 2013, 22).

Εικόνα 8: Το Καταστατικό Ίδρυσης της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Θεσσαλονίκης, του 1871

Πηγή: Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Θεσσαλονίκης, Αναμνηστικό Λεύκωμα

Εικόνα 9: Πρόεδροι της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Κυριών

Πηγή: Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Θεσσαλονίκης, Αναμνηστικό Λεύκωμα

Η φιλανθρωπική δράση των γυναικών μέσω των οργανώσεων αυτών, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη (Μαυρογορδάτος, 2003, 30). Η φιλανθρωπία θεωρούνταν συχνά ως παραδοσιακός ρόλος των γυναικών, καθώς οι γυναίκες στο πλαίσιο της άτυπης οικονομίας συχνά απασχολούνταν σε παρεμφερείς ρόλους όπως η φροντίδα ηλικιωμένων κλπ. (Stamiris, 1986, 106). Ωστόσο η ενεργή συμμετοχή τους στις φιλανθρωπικές οργανώσεις αποτέλεσε ένα βασικό εργαλείο ενίσχυσης της δημόσιας εικόνας τους συμβάλλοντας στη διεκδίκηση κοινωνικών δικαιωμάτων. Αποτέλεσε δηλαδή η συμμετοχή τους στις οργανώσεις αυτές ένα βήμα προς τη διεκδίκηση περισσότερων δικαιωμάτων, καθώς τους επέτρεψε να συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική ζωή αποδεικνύοντας ότι μπορούσαν να συμβάλουν

ουσιαστικά στον κοινωνικό χώρο και όχι αμιγώς στον ιδιωτικό χώρο της οικογενειακής εστίας (Λεπτοκαρίδης, 2003, 11).

Σημαντικές γυναίκες της περιόδου εκείνης στη Θεσσαλονίκη προσέφεραν επίσης μεγάλο φιλανθρωπικό έργο όπως η Ελένη Σκούρα η πρώτη Ελληνίδα βουλευτής, η οποία δραστηριοποιήθηκε στον χώρο των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της Θεσσαλονίκης. Η Σκούρα διατέλεσε μάλιστα μέλος του του Δ.Σ. του βρεφοκομείου «Άγιος Στυλιανός» ενώ αργότερα έγινε αντιπρόεδρος του ενώ επίσης υπήρξε αντιπρόεδρος στο «Άσυλο Ορφανών Θηλέων Μακεδονίας», και αντιπρόεδρος στην Χριστιανική Ένωση Νεανίδων (Χ.Ε.Ν.) Θεσσαλονίκης (Λεπτοκαρίδης, 2003, 25).

Εκτός από την ατομική δράση που ανέπτυξαν στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, πρωτοπόρες γυναίκες της εποχής συμμετείχαν επίσης σε συλλογικές δραστηριότητες, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη ενός σημαντικού φεμινιστικού κινήματος, καθώς και σε φιλανθρωπικές, πολιτικές και κοινωνικές πρωτοβουλίες. Η πόλη, θεωρήθηκε ως το κατάλληλο έδαφος για την εμφάνιση και επιβίωση γυναικείων σωματείων τα οποία μέσω της δράσης τους και σχετικών εντύπων προέβαλαν τους γυναικείους αγώνες χειραφέτησης, τους αγώνες για ισότητα δικαιωμάτων καθώς και των πλείστων προβλημάτων τα οποία τις απασχολούσαν. Η Θεσσαλονίκη μια πόλη με πολυτάραχη ιστορία, υπήρξε εξάλλου πάντοτε μια πόλη ανοιχτή στην πρωτοπορία και στις νέες ιδέες και διαχρονικά ένα δυναμικό κέντρο καινοτομίας (Μαχαιρά, 2002, 107).

Όπως αναφέρει ο Mazower η Θεσσαλονίκη ως εμπορικό, πολιτιστικό και πνευματικό κέντρο, λειτούργησε ως γέφυρα μεταξύ λαών, ιδεολογικών ρευμάτων και πολιτισμών (Πλάκας, 2024, 2). Η ανοιχτή της φυσιογνωμία και ο πολυπολιτισμικός της χαρακτήρας την καθιστούσαν πάντα πρόσφορο έδαφος για καινοτόμες αντιλήψεις, κοινωνικές ζυμώσεις, και ριζοσπαστικές αλλαγές όπως το φεμινιστικό κίνημα. Παράλληλα ο Mazower, παρουσιάζει μια εικόνα για τους λόγους που συνέβαλλαν στην ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος στη Θεσσαλονίκη την περίοδο του Μεσοπόλεμου αλλά και αργότερα. Για παράδειγμα μεταξύ των λόγων αυτών αναφέρει τη δραστηριότητα των Εβραίων σοσιαλιστών που προώθησαν την ένταξη των γυναικών στην εργασία, καθώς και τις διεκδικήσεις των φεμινιστριών της πόλης για δικαιώματα στην εκπαίδευση και την εργασία (Mazower, 2006, 575)

Μετά τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο το φεμινιστικό κίνημα και στη Θεσσαλονίκη είχε αναπτυχθεί σημαντικά και οι γυναίκες είχαν αρχίσει να θέτουν ως βασικούς τους στόχους την επίτευξη ισονομίας στην εργασία, στα αστικά και πολιτικά δικαιώματα και στο οικογενειακό δίκαιο. Προκειμένου να πετύχουν αυτούς τους στόχους, άρχισαν να οργανώνουν συγκεντρώσεις καθώς και να εκδίδουν εφημερίδες και περιοδικά. Όπως αναφέρει η Σαμίου (1988:23) «Μέσα από τον φεμινιστικό τύπο θα παρουσιασθούν οι διαφορετικές και πολλές φορές οι αντικρουόμενες αναλύσεις των φεμινιστριών για τα προβλήματα του φύλου τους και θα προβληθούν οι διαφορετικές απόψεις για τον φεμινιστικό αγώνα". Έτσι όπως και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας και κυρίως στην πρωτεύουσα, έτσι και στη Θεσσαλονίκη, το φεμινιστικό κίνημα άρχισε να καλλιεργείται με τρόπο εντυπωσιακό και για το λόγο αυτό εκείνη την περίοδο εκδόθηκαν έντυπα με αμιγώς γυναικεία ύλη (Πλάκας, 2024, 77).

Χαρακτηριστικό του γυναικείου κινήματος είναι ότι όλα τα σωματεία στην Ελλάδα όπως και στη Θεσσαλονίκη εξέδιδαν τα δικά τους περιοδικά με στόχο να θίξουν φλέγοντα κοινωνικά θέματα ανισότητας μεταξύ των ανδρών και των γυναικών και να συσπειρώσουν στον κοινό αγώνα τις γυναίκες. Έτσι το «Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων» η πρώτη Ομοσπονδία Γυναικείων Οργανώσεων στην Ελλάδα η οποία ιδρύθηκε το 1908, με πρωτοπόρους τις Αικατερίνη Πασπάτη, Σοφία Σλήμαν και Ελένη Γρίβα, εξέδωσε το περιοδικό «Ελληνίς». Επίσης ο «Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας» ο οποίος ιδρύθηκε το 1920 με πρωτοβουλία της Αύρας Θεοδωροπούλου εξέδωσε το περιοδικό «Αγώνας της Γυναίκας». Τέλος ο «Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών» ο οποίος ιδρύθηκε το 1919, με πρωτοβουλία της Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννιού και αποτέλεσε παράρτημα του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας και τμήμα της Διεθνούς Ένωσης Γυναικών εξέδιδε το περιοδικό «Σοσιαλιστική ζωή». (Αβδέλα - Ψαρά 1985: 39).

Εικόνα 10: Εξώφυλλο του περιοδικού «Ελληνίς» Πηγή: Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων
<https://ncgw.org/wp-content/uploads/2024/01/Ellinis.pdf>

Εικόνα 11: Εξώφυλλο του περιοδικού «Ο Αγώνας της Γυναίκας»

Πηγή: https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/ELIA/000100-33_506048

Εικόνα 12: Εξώφυλλο του περιοδικού «Σοσιαλιστική ζωή»

Πηγή: https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/ELIA/000100-33_343372

Βέβαια όπως σε όλη την Ελλάδα έτσι και στη Θεσσαλονίκη απήχηση του φεμινιστικού κινήματος την περίοδο του Μεσοπολέμου ήταν σημαντική παρ'ότι αντιμετώπιζε προβλήματα. Αυτό, εκτός του ότι αποδίδεται στις παγιωμένες και περιοριστικές αντιλήψεις που οι ίδιες οι γυναίκες είχαν για τον κοινωνικό τους ρόλο γεγονός που δεν έδωσε την κατάλληλη δυναμική στους φεμινιστικούς αγώνες εξηγείται κυρίως από την αλλαγή προτεραιοτήτων που έθεσαν οι ίδιες οι γυναίκες καθώς επίσης και ότι οι γυναικείες δυνάμεις απορροφήθηκαν από τις πολιτικές δυνάμεις της εποχής με αποτέλεσμα να συντελεστεί η διάσπαση του γυναικείου κινήματος. Όπως αναφέρουν οι Αβδελά και Ψαρρά αν και στην αρχή της μεσοπολεμικής περιόδου και κυρίως την πρώτη δεκαετία οι Ελληνίδες φεμινίστριες ιεραρχούν τα ζητήματα του αγώνα τους για διεκδίκηση δικαιωμάτων ως πρωτεύοντα,

στην επόμενη μεσοπολεμική δεκαετία συμβιβάστηκαν «με την ιδέα ότι το «γενικό καλό» απαιτούσε άλλου τύπου προτεραιότητες» (Αβδελά & Ψαρρά, 1984, 33). Έτσι μεσούσης της μεσοπολεμικής περιόδου, οι δυνάμεις του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα συμβιβάστηκαν και απορροφήθηκαν από τις πολιτικές δυνάμεις της εποχής. Έτσι οι γυναίκες φεμινίστριες εναρμόνισαν τη δράση τους με τις παραδοχές του προοδευτικού στρατοπέδου ενώ οι συντηρητικές δυνάμεις του φεμινιστικού κινήματος, υιοθέτησαν τις επιλογές του αστισμού. Όλες αυτές οι εξελίξεις συνέβαλαν τελικά στη διάσπαση του γυναικείου κινήματος. Βεβαίως η ανάλυση των λόγων που τελικών ολοκληρώθηκε αυτή η διάσταση δεν είναι εύκολο να αναζητηθούν σε μια μόνο κατεύθυνση. Τα ερωτήματα συνεπώς που τίθενται είναι αν η διάσπαση ήταν ο απότοκος μιας ιστορικής ήττας του φεμινιστικού κινήματος ή προϊόν των αδιεξόδων ενός αγώνα που τελικά φάνηκε ότι δεν μπόρεσε να υπερβεί την εποχή του και τις παγιωμένες αντιλήψεις (Καζαντζής, 1985, 490).

Μέσα από την ανθολόγηση της δράσης των φεμινιστικών σωματείων της Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου αλλά και την επαφή με το υλικό των κειμένων των γυναικών που πήραν ενεργό μέρος στο φεμινιστικό κίνημα εκείνης της εποχής, γίνεται μια απόπειρα ανάδειξης των βασικότερων τάσεων εντός του φεμινιστικού κινήματος και της επισήμανσης στο βαθμό που κάτι τέτοιο είναι βέβαια εφικτό, των σημείων της συμφωνίας ή της ρήξης τους, και την απάντηση στο παραπάνω ερώτημα που δεν κρίθηκε ικανό να απασχολήσει έως σήμερα σε σημαντικό βαθμό την ελληνική ιστοριογραφία.

4.2. Οι δυο τάσεις του γυναικείου κινήματος στην Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου, το γυναικείο κίνημα στη Θεσσαλονίκη παρουσιάζει δύο διακριτές τάσεις: τον ριζοσπαστισμό και τον συντηρητισμό οι οποίες αντανακλούν διαφορετικές προσεγγίσεις για την προώθηση των δικαιωμάτων των γυναικών και την κοινωνική τους θέση. Εξάλλου το ίδιο συνέβη και στο μεσοπολεμικό φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα το οποίο την περίοδο εκείνη είναι διαχωρισμένο σε δύο τάσεις, την ριζοσπαστική τάση η οποία αντιπροσωπεύεται από τον «Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας» και τη συντηρητική, φιλελεύθερη

τάση η οποία αντιπροσωπεύεται από το « Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων» αλλά και το ακόμη πιο συντηρητικό «Λύκειο των Ελληνίδων». (Στρατηγάκη, 1988, 20). Ο ριζοσπαστικός πυρήνας του κινήματος τάσσονταν υπέρ της πλήρους ανατροπής των παραδοσιακών κοινωνικών ρόλων που κρατούσαν δέσμιες τις γυναίκες, διεκδικώντας όχι μόνο το δικαίωμα ψήφου αλλά και την πρόσβαση σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής (Ξηραδάκη, 1988, 49).

Αντίθετα οι φεμινίστριες του συντηρητικού τόξου, αν και δεν απαρνούσαν τη φεμινιστική τους ταυτότητα, τάσσονταν υπέρ μιας προοδευτικής, αλλά συγκρατημένης εξέλιξης του γυναικείου κινήματος. Καταστατικός τους στόχος ήταν η κατάκτηση δικαιωμάτων των γυναικών ώστε να βελτιώσουν τη θέση τους στην κοινωνία, χωρίς ωστόσο να καταλυθούν οι παραδοσιακές αξίες και η οικογενειακή συνοχή. Οι συντηρητικές φεμινίστριες ότι η πρόοδος της γυναίκας δεν έπρεπε να έρχεται σε αντίθεση με τη διατήρηση των βασικών θεσμών της κοινωνίας, όπως η οικογένεια και η ηθική. Η σύγκρουση αυτών των δύο τάσεων αναδείχθηκε ιδιαίτερα μέσω των γυναικείων σωματείων και των φεμινιστικών εντύπων της εποχής, που αποτέλεσαν τις κύριες πλατφόρμες έκφρασης και κινητοποίησης. Μέσα από τα κείμενα και τις δράσεις τους, οι γυναίκες της Θεσσαλονίκης επεδίωξαν να αναδείξουν τις ανάγκες και τα δικαιώματά τους, συμβάλλοντας στην ευρύτερη διαμόρφωση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (Ξηραδάκη, 1988, 109).

Οι δυο αυτές τάσεις του φεμινιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη αντικατοπτρίζονται μέσω των εντύπων από τα οποία παισιώνονταν. Μερικά παραδείγματα εντύπων της εποχής εκείνης ήταν «Η Φεμινιστική» η οποία αποτελούσε όργανο της Φεμινιστικής Ενώσεως Μακεδονίας Θράκης η οποία κυκλοφόρησε το 1930 στη Θεσσαλονίκη ενώ ένα χρόνο νωρίτερα είχε κυκλοφορήσει η «Εφημερίς των γυναικών» καθώς και η εβδομαδιαία «Εφημερίς συντηρητικών αρχών». Βεβαίως η πρόσβαση στα αρχεία αυτά είναι σήμερα πολύ περιορισμένη καθώς τα αρχεία των περισσότερων γυναικείων οργανώσεων δεν υπάρχουν πια. Άλλα χάθηκαν, ενώ άλλα κατασχέθηκαν από την Αστυνομία (Αβδελά & Ψαρρά, 1985, 14). Όσα από τα γυναικεία περιοδικά έχουν σήμερα διασωθεί είναι αποσπασματικά καθώς οι εκδόσεις τους δεν έχουν διασωθεί πλήρεις, ενώ πολλά από τα φεμινιστικά έντυπα δεν βρίσκονται σε δημόσιες βιβλιοθήκες. Επίσης εκτός από το υλικό των φεμινιστικών εκδόσεων της μεσοπολεμικής περιόδου του γυναικείου κινήματος, είναι δύσκολο να ανευρεθούν είναι και τα καταστατικά των γυναικείων φεμινιστικών

οργανώσεων όχι μόνο στην Θεσσαλονίκη αλλά σε όλη την Ελλάδα, ενώ το ίδιο δυσεύρετα είναι και τα φυλλάδια τα οποία οι οργανώσεις αυτές εξέδιδαν για τον προπαγανδισμό της δράσης τους.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το ενδιαφέρον των ιστορικών στην Ελλάδα δεν ήταν ποτέ μεγάλο στην καταγραφή των προσωπικών μαρτυριών των γυναικών που πρωτοστάτησαν στον φεμινιστικό αγώνα την περίοδο του Μεσοπολέμου. Μέσα στο γενικότερο αυτό κλίμα απαξίωσης, δεν είναι περίεργο που καμία από τις γυναίκες αυτές που είχαν έναν ρόλο στο φεμινιστικό ελληνικό κίνημα την περίοδο του Μεσοπολέμου δεν έγραψε ποτέ την προσωπική της μαρτυρία «δεν διανοήθηκε ποτέ να τολμήσει δηλαδή μια διαδικασία λυτρωτική και αυτονόητη για τους ανθρώπους που έχουν συνείδηση ότι συμμετείχαν ενεργά σε κάποια έντονη ιστορική στιγμή» (Αβδελά & Ψαρρά, 1985, 15).

Μέσω της μελέτης κάποιων εκ των διασωθέντων φεμινιστικών κειμένων του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη, αυτό που διαπιστώνεται είναι οι αντιθέσεις και οι αντιφάσεις, οι ποικιλία των απόψεων και των ερμηνειών αλλά και ο κοινός στόχος για δράση έστω προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Μέσα από τα κείμενα προκύπτουν πολλές φορές εμφατικά, οι διαφορετικές τάσεις που εμφανίστηκαν εκείνη την περίοδο όχι μόνο στο φεμινιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης αλλά και γενικότερα στην Ελλάδα, και αναδεικνύονται οι αντίστοιχες συσπειρώσεις στο πλαίσιο του μεσοπολεμικού φεμινισμού. Εξάλλου και οι ίδιες οι γυναίκες ενώ έχουν την ίδια αντίληψη για το τι σημαίνει φεμινισμός ωστόσο διαφοροποιούνται σχετικά με τον τρόπο δράσης. Όπως αναφέρει ήδη από το 1927 η Αύρα Θεοδωροπούλου, σε άρθρο της στη Νέα Εστία, «Φεμινισμός είναι η κίνηση η παγκόσμια για να δοθούν ίσα δικαιώματα με τον άντρα στην πολιτεία, στη νομοθεσία, στην εργασία, στην κοινωνία».

Σε αυτή την προσέγγιση συμφωνούσαν αναμφισβήτητα όλες οι γυναίκες φεμινίστριες της περιόδου του Μεσοπολέμου και όχι μόνο. Ωστόσο πέραν αυτού του γενικού ορισμού, υπήρχαν διαφοροποιήσεις σε ένα σύνολο άλλων ζητημάτων. Για παράδειγμα υπήρχαν διαφοροποιήσεις ως προς το είδος της τακτικής που οι γυναίκες θα πρέπει να ακολουθήσουν για την επίτευξη των στόχων τους. Ειδικότερα δεν υπήρχε σύμπνοια απόψεων σχετικά με τις επιλογές διεκδίκησης αν δηλαδή θα έπρεπε να διεκδικήσουν τα δικαιώματα τους ταυτόχρονα σε όλα τα πεδία της κοινωνικής

ζωής ή αντίθετα θα έπρεπε να επιλέξουν μια εξελικτική πορεία αγώνων. Δηλαδή αν θα έπρεπε να προηγηθεί η ευόδωση των αιτημάτων για την ισότητα δικαιωμάτων μεταξύ ανδρών και γυναικών ή μια διαπαιδαγώγηση των γυναικών η οποία θα ήταν χρονικά προγενέστερη. Οι φεμινίστριες της εποχής αναρωτιούνται μεταξύ άλλων για το που θα έπρεπε να στρέψουν την κύρια προσπάθεια του φεμινιστικού τους αγώνα. Αν δηλαδή στους αγώνες τους θα έπρεπε να δώσουν το κύριο βάρος τους στο να συσπειρώσουν τις γυναίκες με βάση τα κοινά τους προβλήματα ή να πείσουν τους άνδρες ότι αξίζουν την εμπιστοσύνη τους στη δράση στον κοινωνικό χώρο και στην απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων. Οι διαφοροποιήσεις αυτές, αντανακλώνται στις ιδεολογικές αρχές και τη δράση των γυναικείων οργανώσεων και σωματείων στη Θεσσαλονίκη αλλά και όχι στην Ελλάδα. Κυρίως όμως επηρεάζουν αποφασιστικά το είδος των αγώνων που οι γυναίκες επέλεξαν να δώσουν και βέβαια την αποτελεσματικότητα του φεμινιστικού κινήματος της εποχής όσο επίσης και την εδραίωση στην κοινωνία μιας κοινής αντίληψης για το τι τελικά σημαίνει φεμινισμός, ποιοι οι στόχοι του και ποια τα μέσα επίτευξής τους.

Μέσα από την ανάλυση του υλικού των φεμινιστικών οργανώσεων της Θεσσαλονίκης στο Μεσοπόλεμο, προκύπτει ότι οι απόψεις που αντιπαρά τίθενται αφορούν διάφορα ζητήματα. Έτσι σε γενικά θέματα που αφορούν το ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια και στην κοινωνία, τα σωματεία μέσω των φεμινιστικών τους εντύπων διατυπώνουν συχνά εντελώς διαφορετικές απόψεις με σημαντικές αποκλίσεις. Έτσι επιχειρούνται διαφορετικές αναλύσεις, οι οποίες εντάσσονται σε μια προσπάθεια που χαρακτηρίζει ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο και που δεν είναι παρά η σαφής διατύπωση του τι είναι φεμινισμός τελικά. Κάποιες μάλιστα φορές όπως θα αναλυθεί μέσα από τα σχετικά τεκμήρια γίνεται προσπάθεια εκατέρωθεν για την διατύπωση του «καλώς εννοούμενου» φεμινισμού ανάλογα με την σκοπιά που υιοθετεί το κάθε φεμινιστικό σωματείο και η κάθε γυναίκα συγγραφέας.

Βέβαια υπάρχουν και στοιχεία του φεμινισμού τα οποία όπως προκύπτει μέσα από αυτά τα κείμενα είναι ενιαία και σταθερά και αποτελούν κοινό τόπο δράσης όλων των τάσεων που αναπτύχθηκαν στο φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη που εξετάζεται εν προκειμένω όπως και σε όλη την Ελλάδα. Ενδιαφέρον είναι ότι οι κοινές αυτές απόψεις σε πολλά σημεία παρουσιάζουν εμφανείς ομοιότητες με κάποιες πολύ σύγχρονες αναλύσεις του φεμινισμού. Είναι ιδιαίτερα σημαντική η συνειδητοποίηση ότι το σύγχρονο φεμινιστικό κίνημα σε

πολλά σημεία ταυτίζεται και επαναλαμβάνει τα όσα έχουν δηλώσει οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου τόσες δεκαετίες νωρίτερα, ενώ αποκαλύπτεται επίσης ότι τα αιτήματα αυτά εξακολουθούν να είναι επίκαιρα. Αυτό βεβαίως θέτει σημαντικό πεδίο προβληματισμού για το αν και κατά πόσο έχει τελικά αλλάξει η θέση των γυναικών σε μια σύγχρονη κοινωνία, την σημερινή η οποία κατά τα άλλα παρουσιάζει μια φρενήρη γενικότερη εξέλιξη στο διάστημα που μεσολάβησε από τότε.

Για τις φεμινίστριες του Μεσοπολέμου λοιπόν ο φεμινισμός δεν είναι παρά η επιδίωξη του επαναπροσδιορισμού της θέσης των γυναικών στην κοινωνία. Η ισότητα στην εκπαίδευση, η βελτίωση των συνθηκών εργασίας καθώς και η αναγνώριση των γυναικών ως αυτόνομων πολιτικών υποκειμένων αποτέλεσαν βασικά αιτήματα του φεμινιστικού κινήματος της περιόδου εκείνης. Βέβαια δεν επρόκειτο για μια κίνηση που ήταν πρωτοφανής αλλά για ένα παγκόσμιο κίνημα με μακρά ιστορία η οποία ανατρέχει στην Γαλλική Επανάσταση και στον αγώνα των λαών για ισότητα, δημοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη. Βέβαια όπως επισημαίνουν διάφορες αναλύσεις η Γαλλική Επανάσταση τελικά πρόδωσε τις γυναίκες. Οι εξαγγελίες των πρωτεργατών της Γαλλικής Επανάστασης (Liberté, égalité, fraternité) πάνω στις οποίες βασίστηκε η εκ βάθρων ιδεολογική συγκρότηση των αστικών κοινωνιών δεν συμπεριέλαβαν τις γυναίκες (Λαμπρινός, 1985, 269).

Αποτέλεσμα αυτού ήταν ότι οι γυναίκες δεν απόλαυσαν τελικά τα δικαιώματα της ισότητας και ελευθερίας παραμένοντας στην κατηγορία των πολιτών δεύτερης κατηγορίας. Ωστόσο η ανάπτυξη του καπιταλισμού και της εκβιομηχάνισης δημιούργησαν οικονομικές ανάγκες που είχαν ως αποτέλεσμα την μαζική ένταξη των γυναικών στη μισθωτή εργασία. Με τον τρόπο αυτό οι γυναίκες συνειδητοποίησαν την κατώτερη κοινωνική τους θέση και οργανώθηκαν με βάση κοινά αιτήματα κατάκτησης της ισοπολιτείας ανδρών και γυναικών ώστε να ανατρέψουν αυτή την αδικία και να κερδίζουν την κοινωνική ισότητα. Το αίτημα δηλαδή για κοινωνική ισότητα δεν ήταν ούτε τυχαίο ούτε συγκυριακό αλλά αποτελεί ιστορική νομοτέλεια. Αυτά τα αιτήματα αποτέλεσαν και βασικό τμήμα των διεκδικήσεων στην περίοδο του Μεσοπολέμου και στην Θεσσαλονίκη αλλά και γενικότερα.

Από τα κείμενα πάντως των γυναικείων σωματείων προκύπτει ότι ένα ζήτημα που απασχολεί σοβαρά πολλές συγγραφείς των κειμένων αυτών είναι η περιορισμένη απήχηση του φεμινισμού στην Ελλάδα. Όπως θα αναφερθεί παρακάτω οι ίδιες οι

γυναίκες αναφέρουν ότι ο φεμινισμός έχει παντού «οχτρούς». Οι γυναίκες εντοπίζουν ως το βασικότερο εμπόδιο για την εξάπλωση των ιδεών του φεμινισμού τον ατομικισμό των Ελλήνων και την απαξίωση της ομαδικής δράσης έναντι της ατομικής. Ο παράγοντας αυτός κατά τις φεμινίστριες είναι πολύ σημαντικός και έχει σοβαρές επιπτώσεις στο φεμινιστικό κίνημα καθώς ενισχύει τον πνευματικό εφησυχασμό κάποιων γυναικών και τις κάνει να μην έχουν σθένος και τόλμη να σκεφτούν καν ότι μπορούν να αλλάξουν τις συνθήκες ανισότητας στις οποίες ζουν. Για τον τρόπο αυτό διαιώνίζεται η αδιαφορία τους για την κατάκτηση των δικαιωμάτων τους και τις αποτρέπει από το να οργανώνονται στο φεμινιστικό κίνημα αλλά και συνδικαλιστικά στους χώρους δουλειάς τους με αποτέλεσμα να μην επιζητούν κάτι περισσότερο από την ατομική τους επιβίωση ή την εξάρτησή τους από τον άνδρα κάτι που τελικά σημαίνει υποταγή. Η αδράνεια εξάλλου των γυναικών ερμηνεύει φαινόμενα όπως για παράδειγμα ο μικρός αριθμός των γυναικών που γράφηκαν και ψήφισαν στους εκλογικούς καταλόγους σε εκλογές στη Θεσσαλονίκη όπως θα δούμε στη συνέχεια μέσα από την μελέτη κειμένων των γυναικείων σωματείων.

Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τους πολυετείς αγώνες που είχαν δώσει πριν από την παραχώρηση του δικαιώματος να ψηφίζουν γεγονός που αντικατοπτρίζει τα αδιέξοδα του φεμινιστικού κινήματος και παράλληλα το πάθος και την αφοσίωση στον αγώνα εμβληματικών μορφών του φεμινιστικού κινήματος στην Μεταπολεμική Θεσσαλονίκη παρά το γεγονός ότι ο φεμινιστικός αγώνας στην Ελλάδα αντιμετώπισε μεγαλύτερες δυσκολίες στην εδραίωση και ανάπτυξή του καθώς και στην επίτευξη των στόχων του συγκριτικά με άλλες χώρες.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η σπουδαία μορφή του φεμινιστικού κινήματος Άσπα Θεοδωροπούλου «Ο φεμινισμός έχει πολλούς εχτρούς (...). Τέτοιοι εχτροί του φεμινισμού είναι πολλοί άντρες και γυναίκες. Γιατί όσο μπορεί να ενοχλή το κίνημα αυτό τον άντρα-κυρίαρχο, τον άντρα αρχηγό της οικογένειας, διαχειριστή της οικογενειακής παρουσίας και εξουσιαστή της τύχης των παιδιών του, τον άντρας ηδονιστή ανεύθυνο, άλλο τόσο ανησυχεί και τη γυναίκα-κούκλα, τη γυναίκα που νιώθει τη δύναμη της αδυναμίας της, τη γυναίκα παράσιτο τη γυναίκα απλό όργανο ηδονής. Ο φεμινισμός έχει πολλούς εχτρούς. Δεχόμαστε όμως πως υπάρχει και μια σχετική αδιαφορία των γυναικών. Ο σκλάβος θάχει πάντα νοοτροπία σκλάβου και μόνο ο έστω και δυναμικά ελεύθερος μπορεί να νιώσει την ανάγκη της ελευθερίας για

τον εαυτό του και για τους άλλους.» Παράλληλα όμως επισημαίνει και την αδιαφορία των ανδρών αλλά και των κυβερνήσεων λέγοντας ότι «Δεν είναι όμως μονάχη η παθητική αυτή αδιαφορία των γυναικών που είναι ανάγκη να νικηθεί. Είναι ακόμα η ενεργητική, η θεληματική αδιαφορία των ανδρών και προ πάντων των κυβερνήσεων. Όταν εκείνοι που κρατούν στα χέρια τους τις τύχες μιας χώρας, δε δείχνουν φανερή αντίδραση στα αιτήματα των γυναικών ίσως για λόγους ιπποτισμού, που έχει ακόμα πέραση σε μερικές χώρες, χρησιμοποιούν τις περισσότερες φορές τη μέθοδο της αναβολής, της αδιαφορίας, ρίχνοντας στο χρονοντούλαπο ότι δεν έχουν σκοπό ούτε ν'αρνηθούν ούτε να πραγματοποιήσουν. Αυτή είναι η ταχτική τους παντού (...) Μόλις φανερωθεί μια υποψία φεμινιστικής κίνησης σε έναν τόπο, αρχίζουν οι εχθροί του να διαδίδουν αδιάκοπα, επίμονα ότι τέτοιο κίνημα δεν υπάρχει. Ότι το θόρυβο αυτό τον προκαλούν μερικές φαντασιόπληχτες διανοούμενες ή λίγες φιλόδοξες γυναίκες, που ζητούν μ'αυτό τον τρόπο να βγουν στην επιφάνεια. Και τόσο καλά πιάνουν οι διαδόσεις αυτές των αντιφεμινιστών που κατορθώνουν να τις πιστέψει ο κόσμος όλος». (Αβδελά και Ψαρρά, 1985, 306).

Αυτές είναι σε γενικές γραμμές οι αντιλήψεις των γυναικών για το περιεχόμενο του φεμινισμού στην περίοδο του Μεσοπολέμου και στη Θεσσαλονίκη. Η σημαντική πάντως τομή που επιτεύχθηκε σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο έως και τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο αφορά την συνειδητοποίηση ότι για την επίτευξη των φεμινιστικών στόχων είναι απαραίτητη η συλλογική συμμετοχή στον αγώνα και όχι η περιχαράκωση σε ατομικές αντιλήψεις. Έτσι παρά τις διαφοροποιήσεις τους οι φεμινίστριες της Θεσσαλονίκης μέσω των σωματείων και των εντύπων τους προσπαθούν να κάνουν τις υπόλοιπες γυναίκες να ξεπεράσουν τα όρια της ατομικής περίπτωσης, να αποκτήσουν κοινωνική συνείδηση και να ταχθούν μαζί τους στον αγώνα για την διεκδίκηση των αιτημάτων ισότητας και ελευθερίας των γυναικών. Σε κάποιο βαθμό η αντίληψη για την υλοποίηση των γυναικείων αιτημάτων λαμβάνει τη μορφή νομοτέλειας.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά πάλι η Θεοδωροπούλου «Στην πολιτική αυτή της αδιαφορίας τα συνέδρια δίνουν ένα γερό ξεκούνημα με το θόρυβο που προκαλούν, με τις δηλώσεις των πολιτικών, όσο και αν είναι σκηνοθετημένες, που τους αναγκάζουν οπωσδήποτε να αναλάβουν μερικές υποχρεώσεις και να φανούν συνεπείς στον εαυτό τους. Έπειτα η συρροή αυτή των γυναικών από τα τέσσερα άκρα της γης, που έχουν μια τόσο καταπληκτική ενότητα στον αγώνα τους και στα βασικά

τους αιτήματα, πείθουν και τον πιο σκεπτικιστή, πώς ο φεμινισμός είναι πια μια πραγματικότητα. Δεν είναι ουτοπία, ούτε αερολογία, ούτε φιλοδοξία, λίγων γυναικών. Έγινε πραγματικότητα αφού έγινε ανάγκη, συνειδητή ίσως σε λίγες, ασυνείδητη στο άπειρο πλήθος των γυναικών που αγωνίζεται τον τίμιο αγώνα για το καθημερινό ψωμί» (Αβδελά και Ψαρρά, 1985, 307). Όπως είναι προφανές στην ελληνική κοινωνία εκείνων των δεκαετιών και δη στην περιφέρεια εκτός πρωτεύουσας δηλαδή στην Θεσσαλονίκη ήταν ένας αγώνας ιδιαίτερος δύσκολος και προκλητικός δεδομένων των περισσότερο συντηρητικών απόψεων που υπήρχαν στον κοινωνικό χώρο σε σχέση με τα μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Αθήνα. Παράλληλα ο αγώνας αυτός είχε να αντιμετωπίσει και τις συνεχείς πολιτικές διακυμάνσεις της περιόδου, τις κρίσεις δημοκρατίας, την οικονομική κρίση καθώς και τον φόβο και τη σκιά της επανάληψης ενός ακόμα μεγάλου Παγκόσμιου Πολέμου ο οποίος πράγματι επακολούθησε μερικά χρόνια αργότερα το 1939.

4.2.1. Η ριζοσπαστική τάση

Το σωματείο που υποδέχθηκε το ριζοσπαστικό τμήμα του γυναικείου φεμινισμού στη Θεσσαλονίκη την περίοδο του Μεσοπολέμου ήταν η «Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας Θράκης». Το 1928 οι φεμινίστριες Ελπίδα και Τασία Αντωνιάδου, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της «Φεμινιστικής Ένωσης Μακεδονίας Θράκης» ενός φεμινιστικού σωματείου το οποίο ήταν παρακλάδι του «Ελληνικού Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας». Το κύριο σωματείο είχε ιδρυθεί στην Αθήνα το 1920 από τη μεγάλη προσωπικότητα του φεμινιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα, Αύρα Θεοδοροπούλου για την προώθηση του αιτήματος παραχώρησης δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες. Μάλιστα το 1923 ο «Ελληνικός Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας» εντάχθηκε στη Διεθνή Συμμαχία των Γυναικών και την ίδια εκείνη χρονιά άρχισε να εκδίδει όπως προαναφέρθηκε, το φεμινιστικό περιοδικό «Γυναικείος Αγώνας» (Bacchetta & Power, 2002, 54).

Εικόνα 13: Ελπίδα Αντωνιάδου, 1930

Πηγή: <https://archive.saloni.ca/429>

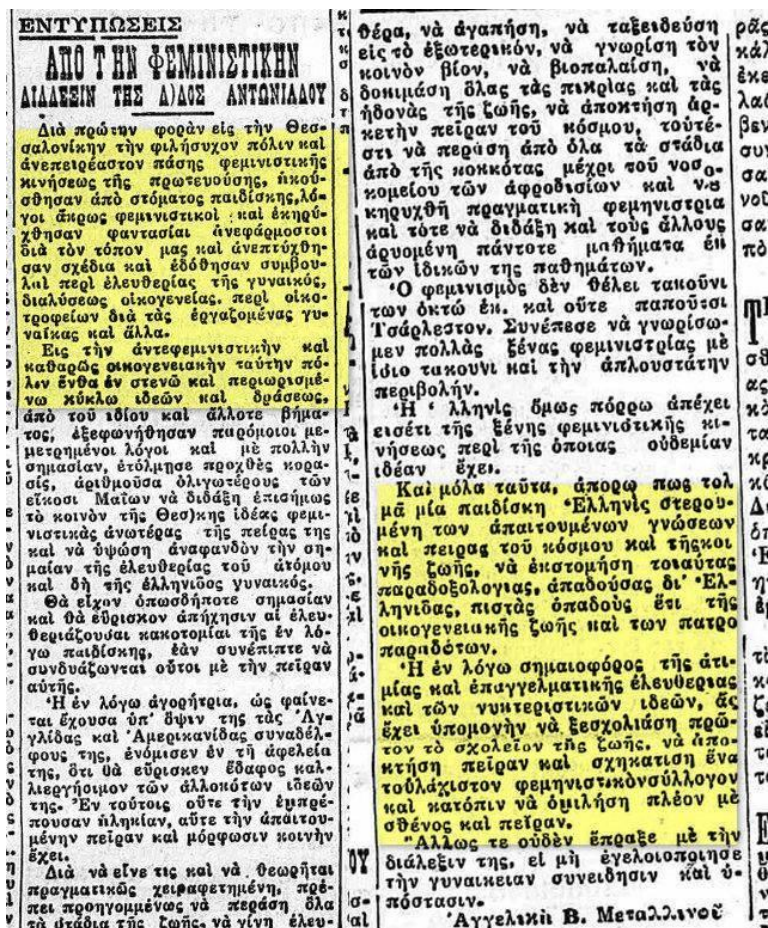
Οι αδελφές Αντωνιάδου εκπροσωπούσαν στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, το ριζοσπαστικό φεμινισμό σε αντίθεση με τις αδελφές Αγγελική και Μερόπη Τσιώμου οι οποίες υποστήριζαν μια πολύ μετριοπαθέστερη μορφή του φεμινισμού η οποία θα αναλυθεί στη συνέχεια. Οι ιδεολογικές μάλιστα διαφορές μεταξύ των δυο πλευρών, τις έφερναν συχνά αντιμέτωπες μέσα από πύρινα άρθρα τα οποία εκτόξευαν εκατέρωθεν.

Για παράδειγμα όταν η Ελπίδα Αντωνιάδου έδωσε μια διάλεξη με θέμα το φεμινιστικό κίνημα και τους αγώνες των γυναικών, η Αγγελική Τσιώνου-Μεταλλινού, εκτόξευσε εναντίον της με σχετικό δημοσίευμα λαύρους χαρακτηρισμούς κάνοντας λόγο για «φαντασίες ανεφάρμοστες» στην «φιλήσυχον» και «αντεφεμινιστικήν και καθαρώς οικογενειακήν» πόλιν της Θεσσαλονίκης σε αντίθεση με την «πρωτεύουσα» όπου το φεμινιστικό κίνημα είχε μεγαλύτερη απήχηση.

Χαρακτηριστικά σε άρθρο της στον «Ταχυδρόμο» έγραψε: «Δια πρώτην φοράν εις την Θεσσαλονίκην την φιλήσυχον πόλιν ανεπειρέαστον πάσης φεμινιστικής κινήσεως της πρωτευούσης, ηκούσθησαν από στόματος παιδίσκης, λόγοι άκρως φεμινιστικοί και εκηρύχθησαν φαντασία

ανεφάρμοστοι δια τον τόπον μας και ανεπτύχθησαν σχέδια και εδόθησαν συμβουλαί περί ελευθερίας της γυναικός, διαλύσεως οικογενείας, περί οικοτροφείων δια τας εργαζομένας γυναίκας και άλλα. Εις την αντεφεμινιστικήν και καθαρώς οικογενειακήν ταύτην πόλιν ένθα εν στενώ και περιωρισμένω κύκλω ιδεών και δράσεως από του ιδίου και άλλοτε βήματος εξεφωνήθησαν παρόμοιοι μεμετρημένοι λόγοι και με πολλήν σημασίαν, ετόλμησε προχθές κορασίς αριθμούσα ολιγωτέρους των είκοσι Μαΐων να διδάξη επισήμων το κοινόν της Θεσσαλονίκης ιδέας φεμινιστικάς ανωτέρας της πείρας της και να υψώση αναφανδόν την σημαίαν της ελευθερίας του ατόμου και δη της ελληνίδος γυναικός. Θα είχαν οπωσδήποτε σημασίαν και θα εύρισκον απήχησιν αι ελευθεριάζουσai κακοτιμίαι της εν λόγω παιδίσκης ένα συνέπιπτε να συνδυάζονται ούτε με την πείραν αυτής». (Φεμινισμός στη Θεσσαλονίκη. Οι αδελφές Ελπίδα και Τασία Αντωνιάδου <https://archive.saloni.ca/429>).

Μάλιστα η καταγγέλουσα φαίνεται να τονίζει ότι στην Ελλάδα δεν μπορούν να τύχουν εφαρμογής τα φεμινιστικά διδάγματα άλλων χωρών τα οποία στηλιτεύει. Λέει χαρακτηριστικά «Η εν λόγω αγορήτρια ως φαίνεται έχουσα υπόψιν της τας Αγγλίδας και Αμερικανίδας συναδέλφους της, ενόμισεν εν τη αφέλειά της ότι θα εύρισκεν έδαφος καλλιεργήσιμον των αλλοκότων ιδεών της». Για να καταλήξει υπερασπιζόμενη την παραδοσιακή τάξη της οικογένειας και του καίριου ρόλου της γυναίκας σε αυτήν: «Και μόλα ταύτα απορώ πως τολμά μια παιδίσκη Ελληνίς στερουμένη των απαιτουμένων γνώσεων και πείρας του κόσμου και της κοινής ζωής, να εκστομήση τοιαύτας παραδοξολογίας, απαδούσας δι'Ελληνίδας πιστάς οπαδούς έτι της οικογενειακής ζωής και των πατροπαραδότων. Η εν λόγω σημαιοφόρος της ατιμίας και επαγγελματικής ελευθερίας και των νυκτεριστικών ιδεών, ας έχει υπομονήν να ξεσχολιάσει πρώτον το σχολείον της ζωής, να αποκτήσει πείραν και σχηματίση έναν τούλάχιστον φεμινιστικόν σύλλογον και κατόπιν να ομιλήση πλέον με σθένος και πείραν. Άλλως τε ουδέν έπραξε με την διάλεξίν της ει μη εγελοιοποίησε την γυναικείαν συνείδησιν και υπόστασιν» (Αβδελά και Ψαρρά, 1985, 322).

Εικόνα 14: Άρθρο της Αγγελικής Τσιώνου-Μεταλλινού για διάλεξη της Ελπίδας Αντωνιάδου

Πηγή: <https://archive.salonica.ca/429>

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Βινίκιος Γεράνης, αρχισυντάκτης της εφημερίδας «Μακεδονία» σε ένα δημοσίευσμά του της 12/6/1927 «Παρακολούθησα...τον καυγάν, ο οποίος ήνοιξε από των στηλών των εφημερίδων μεταξύ της αγνώστου μοι φεμινίστριας δος Αντωνιάδου και της γνωστής μου αντιφεμινίστριας κ. Μεταλλινού». Το δημοσιογραφικό όργανο της Φεμινιστικής Ένωσης Μακεδονίας Θράκης ήταν η «Φεμινιστική» που κυκλοφόρησε το 1930 σε δεκαπενθήμερη συχνότητα. Εκδότριες του εντύπου ήταν οι αδελφές Ελπίδα και Τασία Αντωνιάδου οι οποίες ήταν ιδρυτικά στελέχη της Φεμινιστικής Ένωσης Μακεδονίας Θράκης η οποία είχε ιδρυθεί το 1928, δηλαδή μόλις δυο χρόνια πριν και είχε ήδη επιδείξει σημαντικό έργο με την οργάνωση διαλέξεων, δημοσίευση κειμένων κλπ. Έργο της «Φεμινιστικής» ήταν η προώθηση των αιτημάτων γυναικείας χειραφέτησης που προέβαλλε και προωθούσε η Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας Θράκης.

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ - ΘΡΑΚΗΣ

Η ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ
Κοινωνιολογική και επιστημονική επιθεώρηση
1930

ΒΙΒΛΙΟΤΗΚΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ
Φ 17316

Η ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΟΡΓΑΝΟ Φ.Ε.Μ.Θ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ
ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΑΣ
Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΥΤΑΣΙΑ
Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟ
ΥΠΟΧΡΩΣΕΙΣ
ΜΗΡΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΥΠΟΧΡΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΣΤΕΙ Ο ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
ΤΗΝ ΠΑΡΑΝΟΜΙΑΝ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΨΥΧΗΣ Α. Μαρτίου
ΣΥΝΕΙΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ
Ο ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΔΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΙΔΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΤΑ ΕΘΝΟΚΑΛΟΝ ΑΙΤΙΑ ΤΟΥ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΟ ΣΥΝΑΙΣΗΜΟΝ
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΣ
ΤΟ ΜΟΝΟΤΕΛΕΣ (Μονοτέλες) Ελπίδα
ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΤΑΚΤΕΣ

13 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1930

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Εικόνα 15: Η Φεμινιστική

Πηγή: Κανδυλάκης, 2005, 32

Η έκδοση της «Φεμινιστικής» ήταν το αντίβαρο του εντύπου «Εφημερίς των Γυναικών», εβδομαδιαίας εφημερίδας συντηρητικών αρχών» η οποία είχε αρχίσει να κυκλοφορεί από την Μερóπη Τσιώμου-Βασιλικού μόλις ένα χρόνο πριν το 1929. Την πλειοψηφία των άρθρων της «Φεμινιστικής» γράφει η Μάρω Καρδάκου η οποία υπέγραφε ως Μ.Κ εκφράζοντας απόψεις οι οποίες ήταν ιδιαίτερος ριζοσπαστικές για την εποχή. Όπως αναφέρει η Αγγελική Στεργίου «το ριζοσπαστικό αυτό περιοδικό για την εποχή θα προκαλέσει πολλές αντιδράσεις και θα διακόψει (;) την έκδοσή του γύρω στο 1932» (Στεργίου, 1982, 78).

Σε ένα άρθρο της στην Φεμινιστική του 1930 με τίτλο «Τα Κοινωνικά αίτια του γυναικείου κινήματος» η Τασία Αντωνιάδου γράφει χαρακτηριστικά: «Όπως είναι γνωστό τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα στα καθυστερημένα μέρη σαν την Ελλάδα, ο ρόλος της πλειονότητας των γυναικών περιορίζεται στον κύκλο των οικιακών έργων. Τα οικιακά όμως αυτά έργα δεν μένουν τα ίδια εξελίσσονται και αυτά με την κοινωνική πρόοδο. Απλοποιούνται, καταμερίζονται και μεταφέρονται έξω από το σπίτι. Ήδη το φόρεμα το υφαίνει το υφαντουργείο και το ράβει ο ράφτης, το ψωμί το παρασκευάζει ο ψωμάς, τα παπούτσια ο τσαγκάρης κλπ. Έτσι και ο ρόλος της γυναίκας βγαίνει από τους τέσσαρους τοίχους του σπιτιού και από οικογενειακός γίνεται κοινωνικός δη. Πλατύτερος. Στο ότι εμμένουμε στες παραδόσεις που πολλές φορές ασκούν βλαβερή επίδραση επί των ανθρώπων και τέλος στες αντιθέσεις των συμφερόντων μεταξύ κοινωνικών ομάδων και τάξεων και στην ικανότητα ωρισμένων από τες κοινωνικές αυτές ομάδες να διατηρούν και να εκμεταλλεύονται τες προλήψεις των γυναικών. Έτσι η γυναίκα βρίσκεται σε κατώτερη θέση από τον άνδρα στον αγώνα της ζωής. Η γυναίκα που καταγίνεται μέσα στο σπίτι δεν επικοινωνεί όπως ο άνδρας με τους λοιπούς ανθρώπους. Τα οικιακά έργα η απαγόρευση του πατέρα, αδελφού ή συζύγου οι από παράδοση συνήθειές της, οι προλήψεις της κλπ., την κρατούν σε αυστηρή απομόνωση». (Φεμινισμός στη Θεσσαλονίκη. Οι αδελφές Ελπίδα και Τασία Αντωνιάδου <https://archive.saloni.ca/429>).

Μάλιστα η Αντωνιάδου επισημαίνει και την ευθύνη της ίδιας της γυναίκας στο να αποδέχεται μοιρολατρικά το ρόλο της βάζοντας σε προτεραιότητα αυτό που χαρακτηρίζει ως «ανδρικό εγωισμό». Λέει χαρακτηριστικά: «Ο κύκλος της δράσης της γυναίκας, δεν αυξάνει όπως ο κύκλος της δράσης του άνδρα ανάλογα με την κοινωνική εξέλιξη. Η άσκησή της μένει περιορισμένη συνεπώς και η σωματική και διανοητική ανάπτυξή της. Αναπτύχθηκαν οι αισθηματικές της λειτουργίες και μεγάλωσε η φαντασία της δεν αναπτύχθηκε όμως ανάλογα ο νους της, δεν δυνάμωσε η θέλησή της. Γεννήθηκαν σ' αυτήν ιδιότητες που την κάμουν να υπομένει μοιρολατρικά την πιο δυστυχημένη ζωή του σπιτιού και να μη έχει εμπιστοσύνη στην έξω από το σπίτι δουλεία της. Αδιαφορεί για το τι γίνεται έξω από την πόρτα της στο δημόσιο βίο. Κρύβει κάθε ευγενικό αίσθημα και σκέψι που δεν αρέσει ή δεν ανέχεται ο ανδρικός εγωισμός» (Αντωνιάδου Τ., Εφημερίδα Η φεμινιστική 2, (1930), σ. 25, όπ.αν., στο Αβδελά και Ψαρρά (1985: 475).

4.2.2. Η μετριοπαθής φιλελεύθερη τάση

Όπως αναφέρθηκε ήδη, τη συντηρητική, φιλελεύθερη πλευρά του φεμινισμού εκπροσωπούσαν στη Θεσσαλονίκη φεμινίστριες μεταξύ των οποίων οι Αγγελική και Μερóπη Τσιώμου οι οποίες συχνά ήρθαν σε ιδεολογική σύγκρουση με τις ριζοσπαστικές φεμινίστριες της «Φεμινιστικής Ένωσης Μακεδονίας Θράκης», τις αδελφές Ελπίδα και Τασία Αντωνιάδου. Η Μερóπη Τσιώμου κυκλοφόρησε δυο σημαντικά έντυπα στη Θεσσαλονίκη που αντανακλούσαν τις τάσεις του μετριοπαθούς και συντηρητικού φεμινισμού και ειδικότερα το «Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης» και το «Εφημερίς των Γυναικών».

Το «Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης» ήταν ένα ετήσιο έντυπο το οποίο κυκλοφόρησε το 1919 έως το 1922 και στη συνέχεια κυκλοφόρησε ξανά από το 1926 έως το 1932. Εκδότρια του περιοδικού ήταν η Μερóπη Τσιώμου–Βασιλικού δημοσιογράφος γνωστή για τον αγώνα της στο φεμινιστικό κίνημα στην πόλη από κοινού με την αδελφή της, Αγγελική Τσιώμου- Μεταλλινού η οποία είχε επίσης βραβευθεί για τη συμμετοχή της στον Μακεδονικό Αγώνα (Σωτηριάδης, 1928:26). Η Μερóπη Τσιώμου-Βασιλικού είχε αναπτύξει επίσης και πολιτική δράση καθώς είχε θέσει υποψηφιότητα για τις δημοτικές εκλογές της Θεσσαλονίκης με τον σχηματισμό «Ηνωμένη Εθνική Παράταξις» ενώ το 1953 ήταν επίσης υποψήφια στις βουλευτικές εκλογές της Θεσσαλονίκης ως ανεξάρτητη.

Εικόνα 16: Το εξώφυλλο του ετήσιου περιοδικού «Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης»

Πηγή: Πλάκας, 2024, 67

Εικόνα 17: Αγγελική Τσιώμου-Μεταλλινού

Πηγή: <https://archive.saloni.ca/114>

Εικόνα 18: Μερóπη Τσιώμου-Βασιλικού Πηγή: <https://archive.saloni.ca/114>

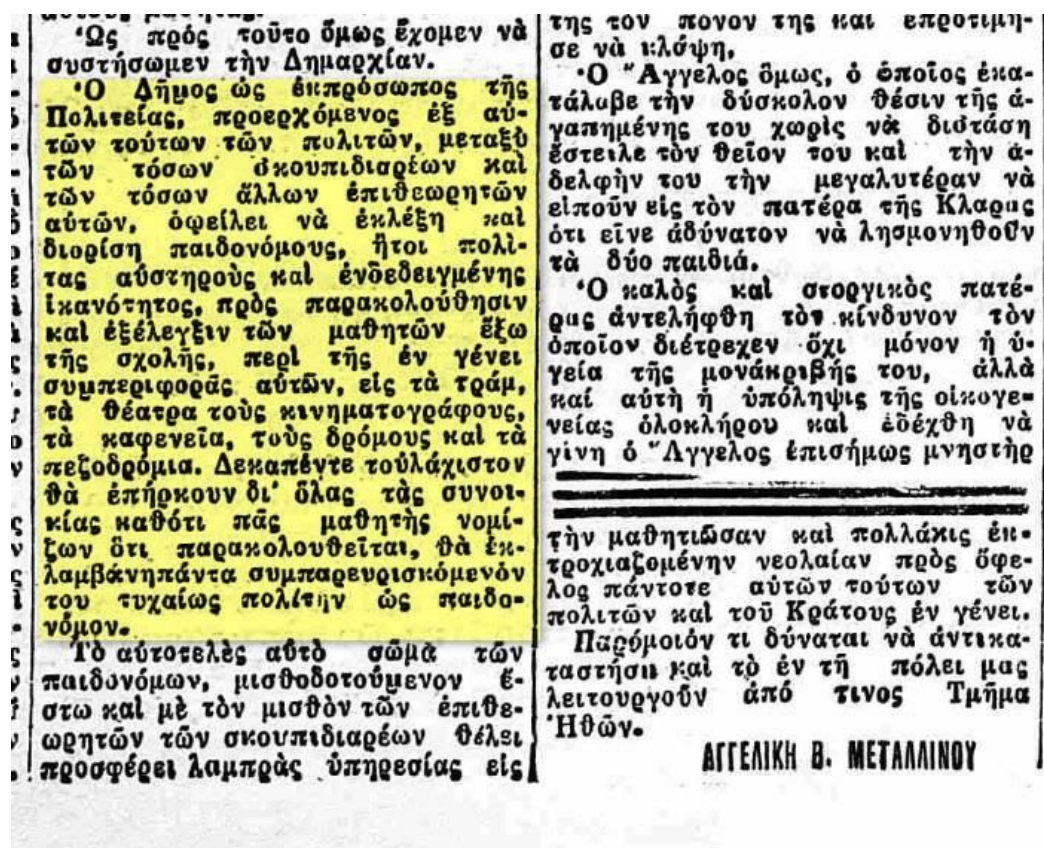

Εικόνα 19: Οι αδελφές Μερόπη Τσιώμου-Βασιλικού (αριστερά) και Αγγελική Τσιώμου-Μεταλλινού (δεξιά)

Πηγή: <https://archive.saloni.ca/114>

Το «Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης» εξασφάλισε κατά την περίοδο έκδοσής του, συνεργασίες με σημαντικούς ανθρώπους των γραμμάτων και των τεχνών μεταξύ των οποίων των Κ. Καβάφη, Κ. Παλαμά, Γ. Θέμελη, Γ.Ν. Χατζιδάκι, Τ. Άγρα αλλά και πολλών λογίων γυναικών οι οποίες ζητούσαν ένα δημόσιο βήμα προκειμένου να εκθέσουν τις απόψεις τους για τα γυναικεία αιτήματα χειραφέτησης. Ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί ότι η γενικότερη κατεύθυνση του περιοδικού ήταν αρκετά συντηρητική, καθώς τασσόταν υπέρ της σταδιακής καλλιέργειας του γυναικείου κινήματος αποκλείοντας τους υπερβολικούς νεωτερισμούς. Το γεγονός αυτό είναι ενδεικτικό της βαθύτερης σύνδεσης με τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής για το ρόλο της γυναίκας. Αποκαλύπτει δηλαδή τον βαθιά ριζωμένο συντηρητισμό αναφορικά με τη γυναικεία χειραφέτηση, καθώς και την προσκόλληση σε παραδοσιακούς ρόλους που περιόριζαν τη γυναίκα κυρίως στο πλαίσιο της οικογένειας. Η προσέγγιση αυτή είναι ενδεικτική της επιφυλακτικής στάσης της κοινωνίας απέναντι στις ριζικές αλλαγές, ακόμα και στους κόλπους του ίδιου του

φεμινιστικού κινήματος, το οποίο την περίοδο εκείνη είχε επιλέξει μια πιο ήπια και μάλλον μετριοπαθή στάση και προσέγγιση στην προώθηση των γυναικείων δικαιωμάτων (Σφενδόνης, 25:34). Χαρακτηριστικό δείγμα συντηρητισμού για παράδειγμα της Αγγελικής Τσιώμου-Μεταλλινού είναι ένα δημοσίευσμά της στο οποίο εκφράζει την άποψη ότι ο Δήμος θα πρέπει να διορίσει παιδονόμους στην πόλη της Θεσσαλονίκης ώστε να είναι ικανοί «προς παρακολούθησιν και εξέλεγγξιν των μαθητών έξω της σχολής, περί της εν γένει συμπεριφοράς αυτών εις τα θέατρα, τους κινηματογράφους, τους δρόμους και τα πεζοδρόμια. Δεκαπέντε τουλάχιστον θα επήρουν δι' όλης τα συνοικίας καθότι πας μαθητής νομίζων ότι παρακολουθείτε θα εκλαμβάνη πάντα συμπερευρικόμενόν του τυχαίως πολίτην ως παιδονόμον».

Εικόνα 20: Αίτημα της Αγγελικής Μεταλλινού για πρόσληψη παιδονόμων

Πηγή: <https://archive.saloni.ca/429>

Λίγο αργότερα το 1929 η Μερόπη Τσιώμου-Βασιλικού εκδίδει ένα ακόμη έντυπο με τίτλο «Εφημερίς των Γυναικών - εβδομαδιαίο όργανον συντηρητικών

αρχών», που στη συνέχεια γίνεται «Εφημερίς των Γυναικών - όργανον γυναικείων συμφερόντων»

Εικόνα 21: «Εφημερίς των Γυναικών» το 1^ο φύλλο της εφημερίδας

Πηγή: Κανδυλάκης, 2005, 78

Οι σκοποί του εντύπου όπως διακηρύσσονται από την ίδια την εκδότρια είναι διατυπωμένοι ως εξής: «Δια του οργάνου τούτου όπερ σκοπόν έχει την υπεράσπισιν των γυναικείων παραπόνων και κακώς κειμένων θα διατυπούται πάσα τυχόν παρανομία φροντίζον δια την προστασίαν της, την πρόοδον, την μόρφωσίν της και ρυθμίζον εκάστοτε τας δικαίας απόψεις της συμφώνως των δικαιωμάτων της εντός βεβαίως του κύκλου της εργασίας της είτε εν τη οικογενεία και τη κοινωνία. Ζητούμεν τον πραγματικόν εξανθρωπισμόν της σημερινής γυναίκας. Ζητούμεν δικαιοσύνην με ίσα δικαιώματα διαμαρτυρίας...» («Οι πρώτες γυναίκες ψηφοφόροι έπρεπε να έχουν συμπληρώσει τα 30 τους χρόνια, 2022»).

Όπως αναφέρεται στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας αναφορικά με το πρόγραμμά της «Με την έκδοση της «Εφημερίδος των Γυναικών» δεν αποβλέπομεν ποσώς εις το να εξεγείρωμε την εργαζομένων και γενικώς την σημερινή γυναίκα να υψώση επαναστατική φωνή κατά της μέχρι τούδε καταστάσεως. Απεναντίας μάλιστα, έχοντας ως όπλο ένα καθαρώς γυναικείο όργανο θα φροντίσουμε με κάθε δυνατή θυσία να ισορροπήσωμε την σημερινή εκτροχιασθείσα αφόρητη ίσως κατάσταση λόγω της ανισορροπίας των δύο φύλων όσον αφορά τις σχέσεις τους στην κοινωνία και θα αγωνισθούμε με σθένος για να εξασφαλίσωμε τα δικαιώματα της σημερινής γυναίκας τα οποία απολύτως εξαρτώνται από τα καθήκοντά της, πάντως όμως πέρα από το πλαίσιο της οικογενείας και της καλώς εννοουμένης τάσεως φεμινιστικής (...). Δεν θα είμεθα οι πολέμιοι του ισχυρού μας φύλου. Έχομεν όμως υποθέτω, απόλυτον το δικαίωμα της ελευθερίας να καυτηριάζουμε ότι στραβό ότι παράξενο συναντούμε για να μπορέσουμε, έχοντας ως μέσο ένα μεγάλο χρονικό διάστημα να φθάσουμε αρκετά βήματα εμπρός, για να χρησιμοποιήσουμε δίκαια τα δικαιώματα με τα οποία μας ετίμησε πραγματικά η πολιτεία». («Οι πρώτες γυναίκες ψηφοφόροι έπρεπε να έχουν συμπληρώσει τα 30 τους χρόνια, 2022»).

Το πρώτο αυτό καταστατικό κείμενο που δημοσιεύτηκε στην «Εφημερίδα των Γυναικών» είναι προφανές ότι αποτυπώνει την αντίληψη για τη γυναικεία χειραφέτηση η οποία γινόταν αποδεκτή κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα. Πρόκειται δηλαδή για μια αντίληψη για τη γυναικεία χειραφέτηση που, ενώ αναγνωρίζει την ανάγκη αγώνων για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των γυναικών, ωστόσο παραμένει σε σημαντικό βαθμό συντηρητική και προσκολλημένη στα παραδοσιακά πρότυπα της εποχής για το ρόλο και τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία. Οι φεμινιστικές θέσεις που εκφράζονται στο κείμενο αυτό του εν λόγω φεμινιστικού εντύπου, φέρνουν στο φως μια προσέγγιση η οποία επιχειρεί να πετύχει ισορροπία μεταξύ των αλλαγών που φέρνει το φεμινιστικό κίνημα στην κοινωνία, και στη διατήρηση των παραδοσιακών κοινωνικών προτύπων που ορίζουν το ρόλο της γυναίκας αποκλειστικά στο πλαίσιο της οικογένειας. Όπως φαίνεται από το κείμενο απορρίπτεται η ριζοσπαστική φύση του φεμινισμού, τονίζοντας ότι η επιδίωξη δεν είναι να εξεγερθούν οι γυναίκες ενάντια στο υφιστάμενο status quo. «Δεν θα είμεθα οι πολέμιοι του ισχυρού μας φύλου» αναφέρουν οι συντάκτριες του κειμένου δείχνοντας μια σαφή πρόθεση αποφυγής της αντιπαράθεσης με τους άνδρες, επιβεβαιώνοντας παράλληλα τη διατήρηση της ιεραρχίας των φύλων με το

προβάδισμα βεβαίως να το έχει το ανδρικό φύλο. Όλα αυτά καταδεικνύουν μια προσπάθεια αποφυγής της ρήξης των φεμινιστριών με τις παραδοσιακές αξίες και την προώθηση μια «ήπιας» και λιγότερο επαναστατικής προσέγγισης στις γυναικείες διεκδικήσεις. Σε κάθε περίπτωση βασικός στόχος εξακολουθεί να παραμένει η ισορροπία και όχι η ανατροπή της κοινωνικής τάξης και μάλιστα στο κείμενο υπογραμμίζεται ότι τα δικαιώματα της γυναίκας όπως διεκδικούνται από το φεμινιστικό κίνημα είναι απολύτως συνυφασμένα με τα παραδοσιακά καθήκοντά της.

Επιπλέον, η έμφαση που το κείμενο δίνει στην «καλώς εννοούμενη τάση του φεμινισμού» υποδηλώνει έναν σαφή περιορισμό στη διεκδίκηση δικαιωμάτων για τις γυναίκες, καθώς το πλαίσιο δράσης εξακολουθεί να παραμένει εντός της οικογένειας και των παραδοσιακών, αποδεκτών κοινωνικών ρόλων. Όλα αυτά αντανακλούν σε κάθε περίπτωση την φύση του φεμινιστικού κινήματος της περιόδου του Μεσοπολέμου όχι μόνο στην Θεσσαλονίκη αλλά σε όλη την Ελλάδα. Ενός κινήματος το οποίο χαρακτηριζόταν από διστακτικότητα ριζικής αμφισβήτησης των θεμελιωδών κοινωνικών δομών και των ρόλων των φύλων. Παρότι δηλαδή το κίνημα αγωνίζεται για τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας, η έμφαση δίνεται στη σταδιακή αλλαγή, και όχι μέσα από τον ριζοσπαστισμό, αλλά μέσω της συμμόρφωσης με τους ήδη καθιερωμένους ρόλους. Το κείμενο, αποτυπώνει τον συντηρητισμό που διαπνέει το γυναικείο κίνημα της περιόδου, και καταδεικνύει ότι οι φεμινιστικές διεκδικήσεις πλαισιώνονται από την παραδοχή της πρωτοκαθεδρίας του ανδρικού φύλου και παράλληλα καταδεικνύει πως παρά τους αγώνες των γυναικών για χειραφέτηση και δικαιώματα το φεμινιστικό κίνημα της περιόδου εκείνης παραμένει σε σημαντικό βαθμό δέσμιο των περιορισμών της πατριαρχικής κοινωνίας της εποχής. Συμπερασματικά, το κείμενο είναι μάρτυρας των βαθιών ριζών των έμφυλων στερεοτύπων, τα οποία συνέχιζαν να διαμορφώνουν τη δράση και τη ρητορική του φεμινιστικού κινήματος της εποχής.

Σε άλλο σημείο η διακήρυξη αρχών του περιοδικού στο πρώτο τεύχος κυκλοφορίας του ανέφερε: «Πρέπει να εξηγηθούμε μια για πάντα. Πολλοί φαντάζονται ότι μια γυναίκα που διαβάζει, που γράφει, που σκέπτεται που ομιλεί, είναι απολύτως ανίκανος να μπαλλώσει ένα ζεύγος κάλτσες, να μαγειρεύσει ένα ψητό και να αναθρέψει παιδιά. Αυτό είναι μια σφαλερά γνώμη που έχουν μερικοί κακόπιστοι άνθρωποι». Και στο συγκεκριμένο απόσπασμα, αντικατοπτρίζεται η στάση των εκδοτριών του περιοδικού η οποία εκτός του ότι αντανάκλα την

μετριοπάθεια του ίδιου του φεμινιστικού κινήματος, αντικατοπτρίζει και τη σύνθετη κοινωνική πραγματικότητα του Μεσοπολέμου. Οι μετριοπαθείς φεμινίστριες της Θεσσαλονίκης της εποχής του Μεσοπολέμου είχαν συνειδητοποιήσει ότι μια άμεση ρήξη με τις παραδόσεις ήταν ανέφικτη και ενδεχομένως βλαπτική για την πρόοδο του φεμινιστικού κινήματος. Έτσι, αντί για την μετωπική ρήξη με το κατεστημένο, οι φεμινίστριες της εποχής, επέλεξαν μια στρατηγική σταδιακής μεταρρύθμισης, ελπίζοντας ότι μέσω του λόγου, θα μπορούσαν από τη μία να προωθήσουν την ιδέα της ισότητας, κι από την άλλη να παραμείνουν ευθυγραμμισμένες με τις κοινωνικές αντοχές στην αλλαγή. Παράλληλα, η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, αν και ήταν βασικό κέντρο εμπορίου και κοσμοπολίτικη, παρέμενε μια πόλη συνύπαρξης διαφορετικών πολιτισμικών κοινοτήτων με συντηρητικές κοινωνικές δομές και αξίες. Προκειμένου να μην προκληθεί κοινωνική αντίσταση, ο φεμινιστικός λόγος όφειλε συνεπώς να λάβει υπόψη αυτές τις παραδόσεις για να μην προκληθεί κοινωνική αντίδραση (Ρεθυμιωτάκη κ.ά., 2015, 125).

Για όλους τους παραπάνω λόγους, «Η Εφημερίς των Γυναικών», ένα έντυπο το οποίο εκδόθηκε ώστε να αποτελέσει το αντίπαλο δέος του γυναικείου σωματείου «Φεμινιστικής Ένωσης Μακεδονίας Θράκης» το οποίο στη συνέχεια εξέδιδε το έντυπο «Φεμινιστική» δεν είχε την αναμενόμενη απήχηση και σταμάτησε τη λειτουργία του. Η περιορισμένη κοινωνική αποδοχή της γυναικείας χειραφέτησης στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου που εμποδίζε, αποδοχή των φεμινιστικών ιδεών, καθιστώντας δύσκολη την προώθηση της γυναικείας ισότητας και η κυριαρχία πατριαρχικών αντιλήψεων που επέβαλαν στις γυναίκες περιορισμένους ρόλους στην οικογένεια, αποκλείοντάς τες από την πολιτική και επαγγελματική ζωή και περιορίζοντας τις δυνατότητες κοινωνικής και οικονομικής ανεξαρτησίας τους, δυσχέραναν την επιβίωσή του εντύπου, οδηγώντας στη διακοπή της κυκλοφορίας του. Η διακοπή λειτουργίας του εντύπου αποτέλεσε ένα πλήγμα για την προώθηση των φεμινιστικών αιτημάτων, ωστόσο η συνεισφορά του ήταν σημαντική καθώς είχε συμβάλλει στην έναρξη ενός κοινωνικού διαλόγου για τα ζητήματα της χειραφέτησης των γυναικών και αυτός συνεχίστηκε με δημοσιεύματα στις εφημερίδες καθημερινής κυκλοφορίας της πόλης.

Θα πρέπει να τονισθεί ότι η ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ των δυο τάσεων του φεμινιστικού κινήματος όπως αποτυπώθηκε στα έντυπα των γυναικείων οργανώσεων την περίοδο του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη, είναι ιδιαιτέρως

ενδιαφέρουσα για δυο λόγους. Καταρχάς γιατί αποτυπώνει τις διαφορές στο εσωτερικό του φεμινιστικού κινήματος το οποίο επί μακρόν διχάστηκε μεταξύ των γυναικών που επιδίωκαν ριζικές κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές για την ισότητα των γυναικών και εκείνων που προωθούσαν μια πιο σταδιακή και προσαρμοσμένη εξέλιξη του γυναικείου κινήματος η οποία δεν θα θεωρούνται «αιρετική» αλλά και ανεφάρμοστη για την Ελλάδα της εποχής. Οι ριζοσπαστικές φεμινίστριες επηρεασμένες από τις σοσιαλιστικές και εργατικές διεκδικήσεις, καθώς και από τις εξελίξεις του γυναικείου κινήματος στην Ευρώπη, απαιτούσαν πλήρη ισότητα και άμεση αναγνώριση των δικαιωμάτων των γυναικών, όπως επίσης και ανατροπή των πατριαρχικών δομών. Αντίθετα, οι θιασώτες των μετριοπαθών θέσεων στους κόλπους του φεμινισμού, αν και δεν αρνούνταν τις βασικές αρχές του, θεωρούσαν ωστόσο ότι η σταδιακή πρόοδος του γυναικείου κινήματος ήταν πιο αποτελεσματική και επεδίωκαν την σταδιακή προώθηση των γυναικείων αιτημάτων με τρόπο που δεν θα έθετε υπό αμφισβήτηση τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές (Allen, 2005, 89).

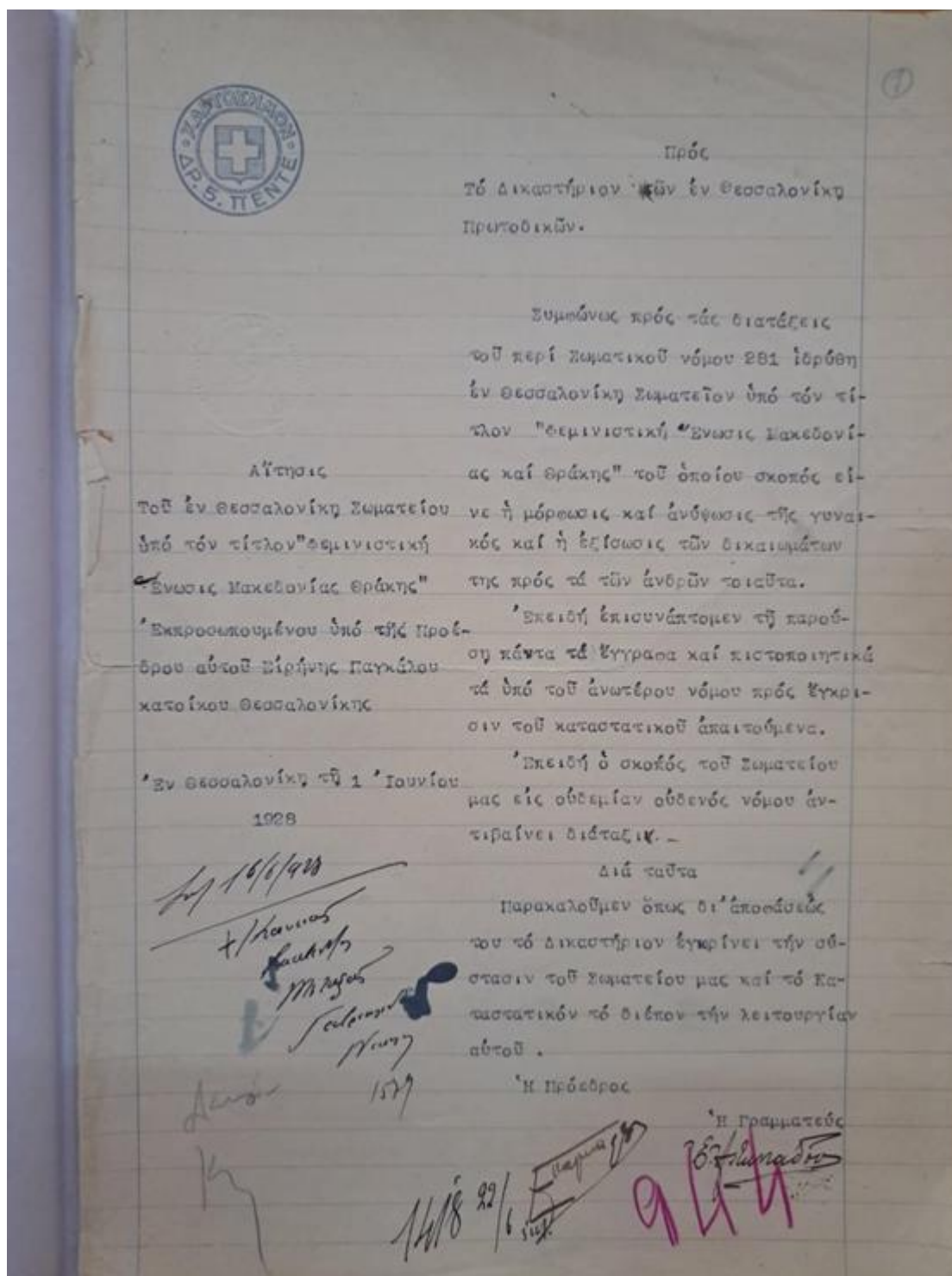
Παράλληλα όμως αποτυπώνει τις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές ζυμώσεις του Μεσοπολέμου, τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στην Ελλάδα γενικότερα και πιο συγκεκριμένα τη μεγάλη πολιτική αντιπαράθεση, του μεσοπολέμου, μεταξύ των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών δηλαδή των φιλοβασιλικών. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικές οι συνέπειες της σύγκρουσης αυτές στην περίπτωση δυο πρωταγωνιστριών του φεμινιστικού κινήματος στη Θεσσαλονίκη. Έτσι, η Ελπίδα Αντωνιάδου, εκπρόσωπος του ριζοσπαστικού φεμινιστικού ρεύματος, η οποία ήταν εκπαιδευτικός στην Θεσσαλονίκη, απολύθηκε το 1931 καθώς οι απόψεις της χαρακτηρίστηκαν ως κομμουνιστικές.

4.3. Γυναικεία σωματεία Θεσσαλονίκης Μεσοπολέμου

Από την έρευνα που διενεργήθηκε προέκυψαν ότι στην Θεσσαλονίκη την περίοδο του Μεσοπολέμου ιδρύθηκαν πέντε γυναικεία Σωματεία εκ των οποίων το ένα είχε αμιγώς φεμινιστική δράση και ειδικότερα η Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας Θράκης ενώ τα υπόλοιπα είχαν κυρίως φιλόπρωχο δράση.

Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας Θράκης

Έχοντας ως πρότυπο τις φεμινίστριες της Αθήνας, Οι γυναίκες της Θεσσαλονίκης, με πρότυπο τη δράση των φεμινιστριών στην Αθήνα, ίδρυσαν διάφορα σωματεία τα οποία ασχολούνται με την φιλανθρωπία αλλά και τον ίδιο το φεμινισμό ως κίνημα. Ένα από τα βασικότερα σωματεία που δημιουργήθηκαν σε αυτό το πλαίσιο ήταν η Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας και Θράκης με κύριο στόχο την ισότητα των δικαιωμάτων και για τα δυο φύλα. Έτσι την 1/6/1928 1928 κατατέθηκε στο πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης αίτημα για τη δημιουργία του σωματείου με την ονομασία «Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας και Θράκης».

Εικόνα 22: Αίτημα ίδρυσης Φεμινιστικής Ένωσης Μακεδονίας Θράκης

Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας

Όπως διαβάζουμε στο Καταστατικό Ίδρυσης «Σκοπὸς τοῦ Σωματείου εἶναι ἡ μόρφωσις καὶ ἡ ἀνύψωσις τῆς γυναικὸς ὑπὸ πάσαν ἀποψιν, ἡ ἀπόκτησις τῶν αὐτῶν πρὸς τὸν ἄνδρα δικαιωμάτων, ἀστικῶν, πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ οικονομικῶν καὶ

εν γένει η ανεξαρτησία και η ισότης των δυο φύλων ούτως ώστε να μην θεωρείται η γυναίκα κατ'ουδέν κατωτέρα του ανδρός και έναντι της κοινωνίας και έναντι της Πολιτείας». Το γεγονός αυτό ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για τη Θεσσαλονίκη καθώς ήταν η πρώτη φορά που ιδρύθηκε στην πόλη ένα οργανωμένο γυναικείο σωματείο στους καταστατικούς στόχους του οποίου ήταν η επιδίωξη των σκοπών αυτών. Με βάση το καταστατικό ίδρυσης, δικαίωμα εκλογής στο σωματείο είχαν αποκλειστικά οι γυναίκες που ήταν μέλη του σωματείου ενώ η θητεία του συμβουλίου ήταν ενιαύσια. Μάλιστα γινόταν σαφής αναφορά ότι σε περίπτωση όπου το σωματείο θα οδηγούνται σε διάλυση όλοι οι πόροι του θα παραχωρούνταν στα φιλανθρωπικά ιδρύματα της Θεσσαλονίκης. Σημαντική προσωπικότητα για την ίδρυση αλλά και την λειτουργία της Φεμινιστικής Ένωσης Μακεδονίας και Θράκης ήταν μεταξύ των υπολοίπων και η γραμματέας του σωματείου Ελπίδα Αντωνιάδου, που υπογράφει ως γραμματέας του σωματείου.

Καταστατικό «Το Σωματείον θέλει επιδώξη τας εξής νομοθετικές μεταρρυθμίσεις. Εξίσωσιν των δικαιωμάτων του πατρός και της μητρός επί των τέκνων και άσκησιν της πατρικής εξουσίας υπό της μητρών επί των φυσικών τέκνων. Συμμετοχήν των γυναικών εις τα οικογενειακά Συμβούλια και εις παντός είδους ετέρας νομικάς πράξεις. Εξίσωσιν της εν τω άρθρω 886 του ποινικού νόμου ποινής της μοχείας, καθιέρωσιν ίσων λόγων διαζυγίου...».

Φιλόπτωχος Σύλλογος Κυριών Θεσσαλονίκης

Την περίοδο του Μεσοπολέμου συνέχισε την φιλανθρωπική λειτουργία του το παλαιότερο γυναικείο Σωματείο της Θεσσαλονίκης το οποίο ιδρύθηκε από το 1873 και συνεχίζει ως σήμερα να λειτουργεί. Σκοπός του Συλλόγου ήταν η φιλανθρωπική δράση, την οποία δράση ανέπτυξε σε σημαντικό βαθμό την περίοδο του Μεσοπολέμου. Όπως διαβάζουμε στο σχετικό Λεύκωμα του Σωματείου μετά το τέλος του Α Παγκοσμίου Πολέμου η Φιλόπτωχος περιέθαλψε τους Πρόσφυγες, ενώ κατά την μεγάλη πυρκαγιά του 1917, λίγο πριν το τέλος του Πολέμου, προσέφερε σημαντική βοήθεια στους πυροπαθείς. Μεγάλη ήταν και φιλανθρωπική συνεισφορά του Σωματείου κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922. Όπως διαβάζουμε στο σχετικό Λεύκωμα «Η δραστηριότητες της Φιλοπτώχου κατά την δεινήν τούτην περίοδον είναι άφθαστη. Διαθέτει ότι χρήμα ευρίσκεται εις τα ταμεία της. Διενεργεί Εράνους. Συγκεντρώνει ρουχισμός και περιθάλπει τους άτυχους αδελφούς μας». Σημαντική ήταν και η φιλανθρωπική της δράση το 1932 στον μεγάλο σεισμό της Χαλκιδικής ο οποίος άφησε άστεγους χιλιάδες κατοίκους της Αρναίας και των γύρω περιοχών. Η Φιλόπτωχος το διάστημα αυτό συγκεντρώσε και έστειλε ρουχισμό, κουβέρτες, είδη πρώτης ανάγκης και τρόφιμα. Στο τέλος της περιόδου του Μεσοπολέμου δηλαδή το 1939, στην Γενική Συνέλευση της 19^{ης} Δεκέμβρη, επί προεδρίας της κ. Μ. Μαργαρίτη αποφασίστηκε «η επέκτασις της στέγης της με την προσθήκη κι άλλου κτιρίου».

Η φιλανθρωπική δράση του Σωματείου συνεχίστηκε και στην περίοδο που επακολούθησε. Για παράδειγμα όπως διαβάζουμε στο σχετικό λεύκωμα του Σωματείου ήδη το 1961 εγκαινιάστηκε το νέο κτίριο της Αδελφότητας 1.200 τ.μ το οποίο περιελάμβανε στέγη οικοτροφείου δυνάμεως 70 κλινών, στην οποία

σπουδάστριες από την επαρχία μπορούσαν να διαμείνουν. Επίσης περιλάμβανε αίθουσες εστιατορίου, και μαγειρεία όπου σιτίζονταν οι σπουδάστριες αλλά και 120 άποροι γέροντες οι οποίοι καθημερινά λάμβαναν δωρεάν συσσίτιο. Επίσης η Φιλόπτωχος χορηγούσε και χρηματικά βοηθήματα σε μηνιαία βάση σε ασθενείς και άπορους γέροντες.

Εικόνα 24: Ο πρώτος αγιασμός στο νέο κτίριο της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Κυριών Θεσσαλονίκης

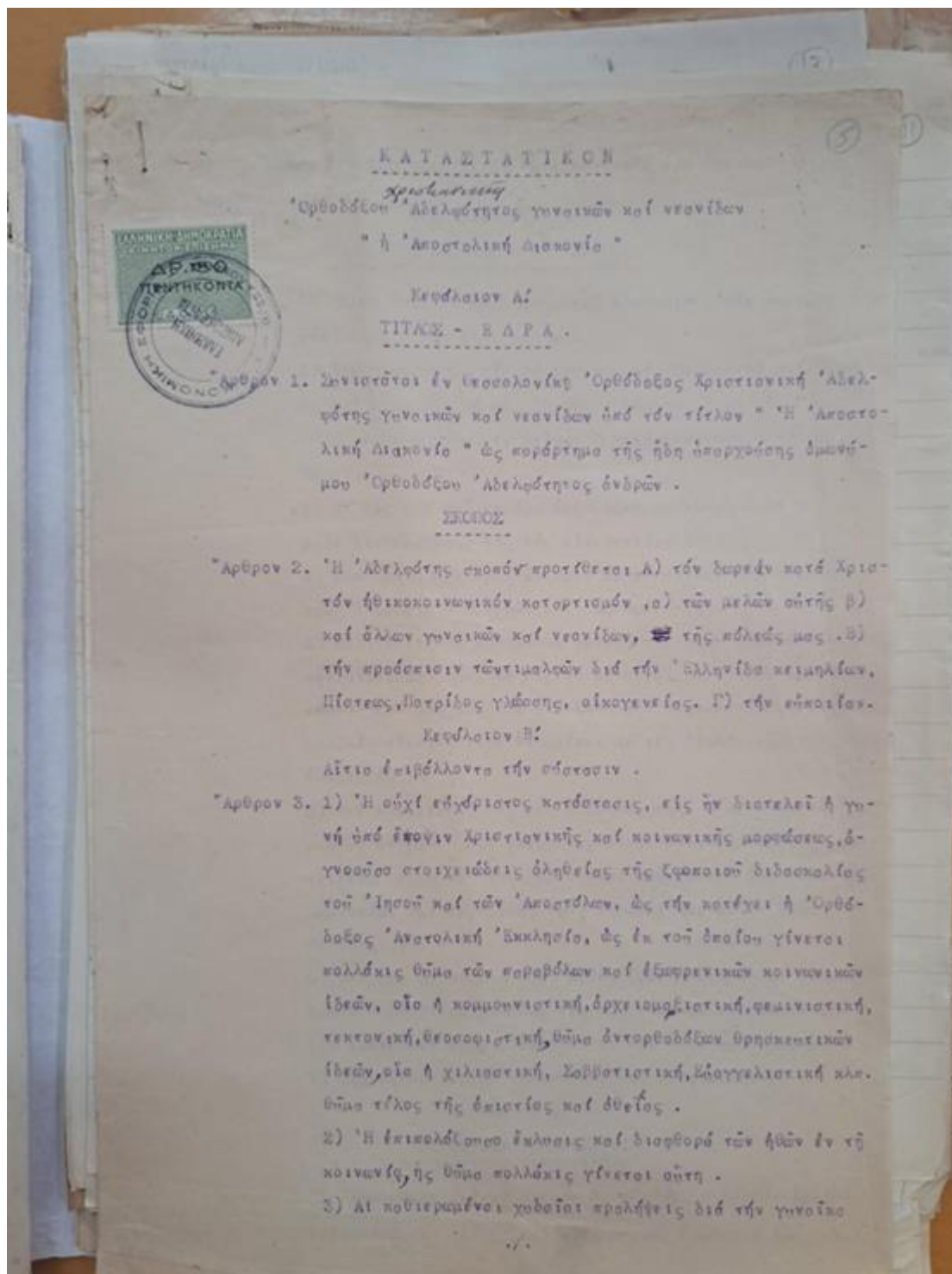
Πηγή: Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Θεσσαλονίκης, 33

Την 10.8.1972 η Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών συνέστησε δυνάμει του νόμου 111/72 Ίδρυμα υπό την επωνυμία «Ίδρυμα Φιλοπτώχου Αδελφότητος Κυριών Θεσσαλονίκης» στο οποίο περιέλαβε τους τομείς της οργανωμένης φιλανθρωπικής δράσης ήτοι: το συσσίτιον Γερόντων, την στέγη Σπουδαστριών και το οποίο λειτουργεί ως θυγατρικό Ίδρυμα υπό την προστασία και ηθική και υλική συμπαράσταση της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Κυριών Θεσσαλονίκης.

Ορθόδοξη Χριστιανική Αδελφότης Γυναικών και Νεανίδων

Την περίοδο του Μεσοπολέμου συντάθηκε επίσης στη Θεσσαλονίκη η Ορθόδοξη Χριστιανική Αδελφότης Γυναικών και Νεανίδων υπό την επωνυμία «Η Αποστολική Διακονία». Η Αδελφότητα ιδρύθηκε ως παράρτημα της ήδη υπάρχουσας ομώνυμος Ορθόδοξης Αδελφότητος Ανδρών. Όπως διαβάζουμε στο Καταστατικό της Αδελφότητας είχε ως σκοπό τον «κατά Χριστόν ηθικοκοινωνικών καταρτισμών των μελών αυτής, και άλλων γυναικών και νεανίδος της πόλεώς μας και την προάσπισιν των τιμαλφών δια την Ελληνίδα κειμηλίων Πίστεως, Πατρίδος, γλώσσης οικογενείας».

Επίσης στο Καταστατικό διαβάζουμε ότι τα αίτια που επέβαλλαν τη σύσταση της Αδελφότητας ήταν «Η ουχί ευχάριστος κατάστασις εις ην διατελεί η γυνή υπό έποψιν Χριστιανικής και κοινωνικής μορφώσεως αγνοούσα στοιχειώδεις αληθείας της ζωοποιού διδασκαλίας του Ιησού και των Αποστόλων ως την κατέχει η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία, ως εκ του οποίου γίνεται πολλάκις θύμα των παράλογων εξωφρενικών κοινωνικών ιδεών, όπως η κομμουνιστική, αρχειομαρξιστική, φεμινιστική, τεκτονική, θεοσοφιστική, θύμα αντορθοδόξων θρησκευτικών ιδεών οία η χιλιαστική Σαββατιστική, Ευαγγελιστική κλπ. Η επιπολάζουσα έκλυσις και διαφθορά των ηθών εν τη κοινωνία ης θύμα πολλάκις γίνεται αύτη». Παρατηρούμε εν προκειμένω ότι στους σκοπούς του Σωματείου είναι και η αντιφεμινιστική δράση την οποία οι ιδρύτριες της Αδελφότητας θεωρούσαν ως πηγή κοινωνικής αταξίας. Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι επισημαίνεται πως η γυναίκα έχει και η ίδια ευθύνη για τον τρόπο που αντιμετωπίζεται από την κοινωνία «Αι καθιερωμένοι χυδαίοι προλήψεις δια την γυναίκα, ενισχυόμενοι από την γυναικείαν επιπολαιότητα και ακρισίαν ή αμάθειαν»

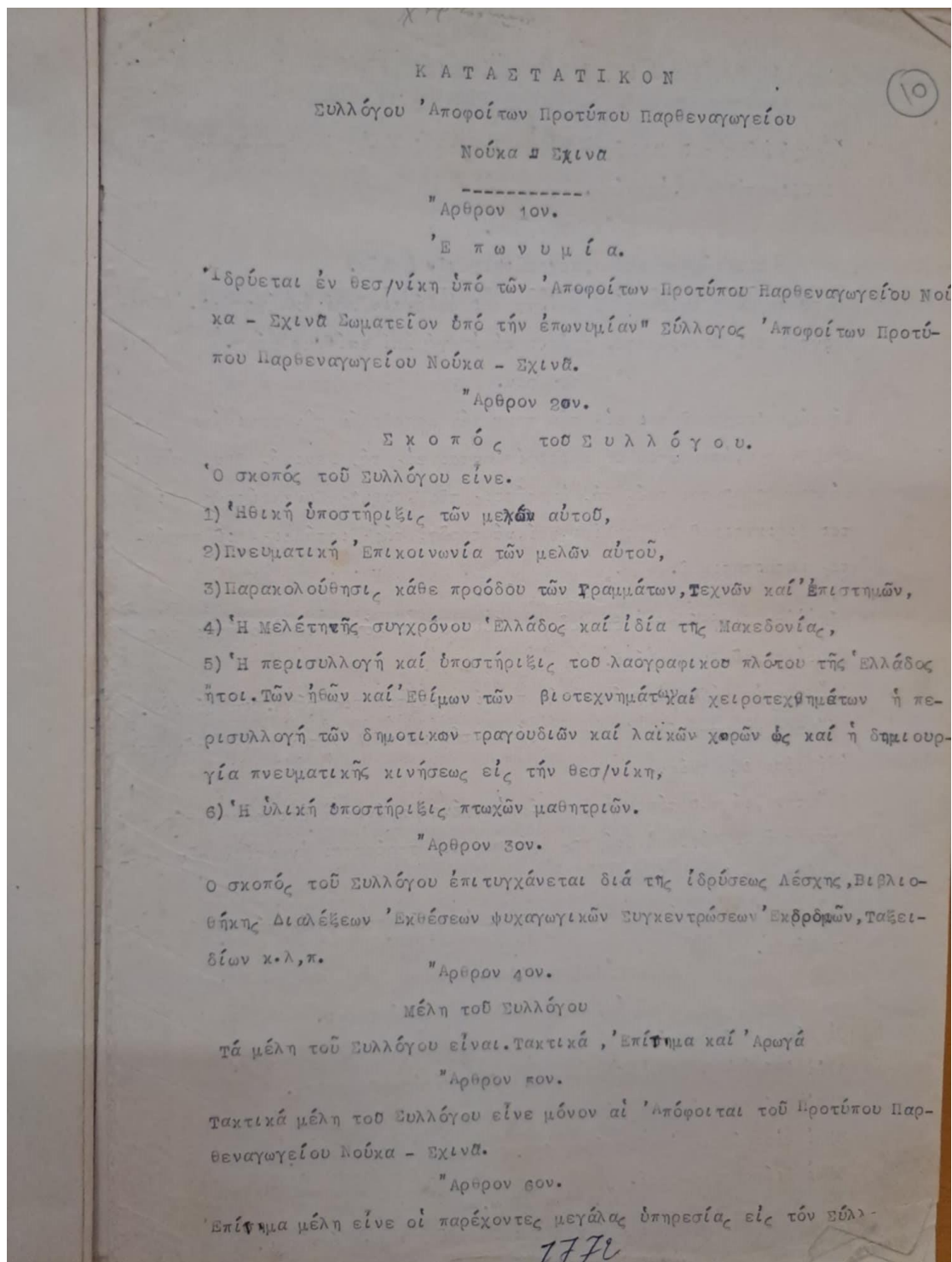

Εικόνα 25: Καταστατικό Ἰδρύσεως Ὁρθόδοξου Χριστιανικῆς Αδελφότητος Γυναικῶν καὶ Νεανίδων

Πηγή: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας

Σύλλογος Αποφοίτων Προτύπου Παρθεναγωγείου Νούκα-Σχινά

Το 1936 ιδρύθηκε επίσης ο Σύλλογος Αποφοίτων Προτύπου Παρθεναγωγείου Νούκα-Σχινά το οποίο Παρθεναγωγείο είχε ήδη ξεκινήσει από το 1905 σαν το μοναδικό ιδιωτικό ελληνικό εκπαιδευτήριο θηλέων. Όπως αναφέρεται στο Καταστατικό Ίδρυσης, σκοπός του Συλλόγου ήταν η «ηθική υποστήριξις των μελών αυτού, η πνευματική επικοινωνία των μελών αυτού, η παρακολούθησις κάθε προόδου των Επιστημών, Γραμμάτων και Τεχνών, η περισυλλογή και υποστήριξις του λαογραφικού πλούτου της Ελλάδας, ήτοι των ηθών και εθίμων των βιοτεχνημάτων και χειροτεχνημάτων, η περισυλλογή των δημοτικών τραγουδιών, και λαϊκών χορών ως και η δημιουργία πνευματικής κινήσεως εις την Θεσσαλονίκη, και η υλική υποστήριξις των φτωχών μαθητριών». Όπως καταδεικνύεται από το Ιδρυτικό Καταστατικό ο ρόλος του Σωματείου ήταν παράλληλα και πνευματικός και φιλόπτωχος.

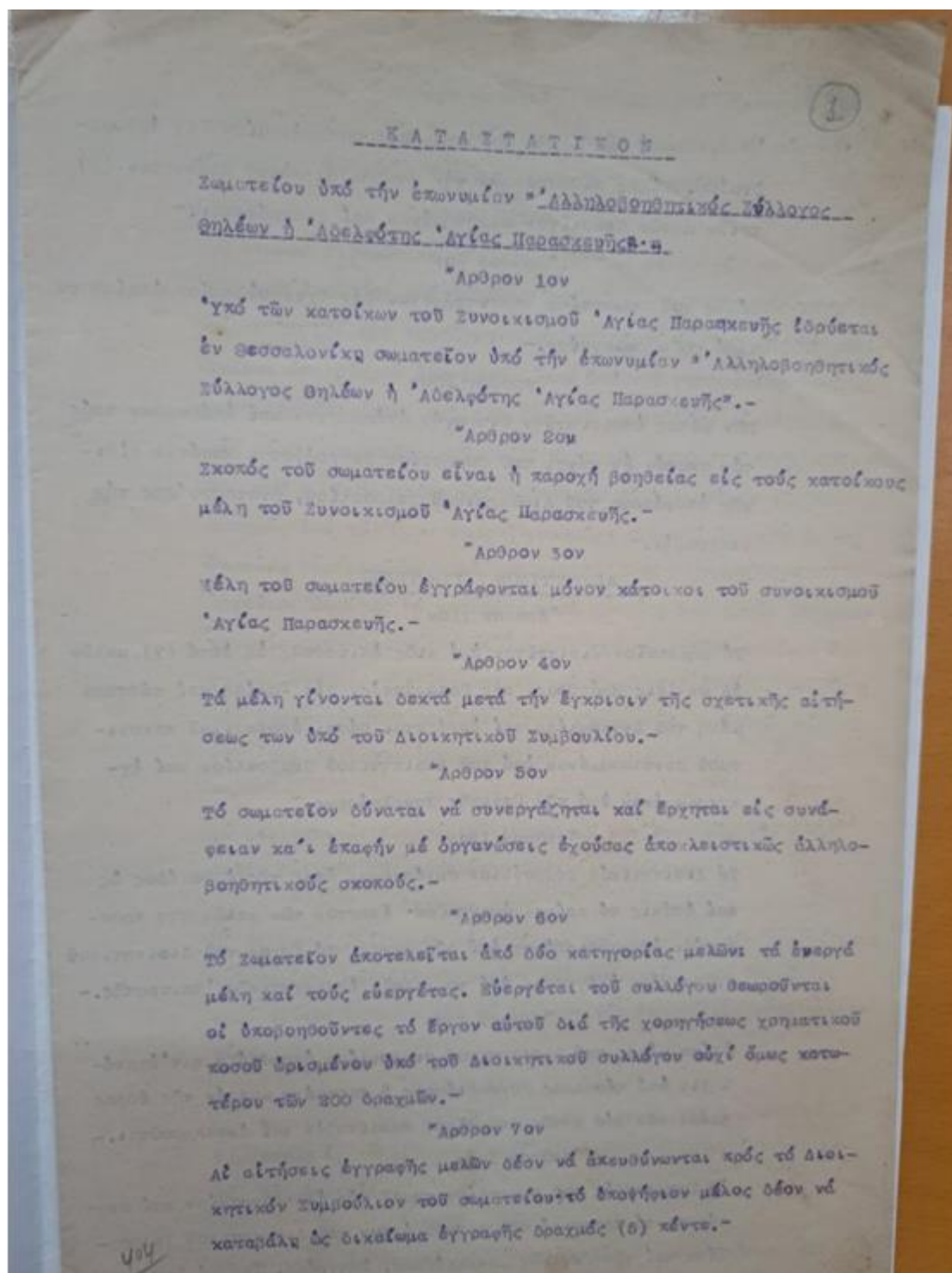

Εικόνα 26: Καταστατικό Ἰδρύσεως Συλλόγου Αποφοίτων Προτύπου Παρθεναγωγείου Νοῦκα-Σχινά

Πηγή: Ιστορικό Αρχεῖο Μακεδονίας

Αλληλοβοηθητικός Σύλλογος Θηλέων η Αδελφότης Αγίας Παρασκευής

Τέλος υπήρξε και ένα Σωματείο με κοινωνική φιλανθρωπική δράση το οποίο ήταν τοπικού χαρακτήρα και ειδικότερα αφορούσε τον Συνοικισμό Αγίας Παρασκευής. Ειδικότερα όπως διαβάζουμε στο Καταστατικό «Σκοπός του σωματείου είναι η παροχή βοήθειας εις τους κατοίκους μέλη του Συνοικισμού Αγίας Παρασκευής. Τα μέλη γίνονται δεκτά μετά την έγκρισιν της σχετικής αιτήσεως ων υπό του Διοικητικού Συμβουλίου». Στο Καταστατικό υπήρχε ωστόσο πρόβλεψη για συνεργασία του Συλλόγου με άλλα σωματεία του ίδιου σκοπού «Το σωματείον δύναται να σενεργάζεται και έρχεται εις συνάφειαν και επαφήν με οργανώσεις έχούσας αποκλειστικώς αλληλοβοηθητικούς σκοπούς». Ως προς τους πόρους του Σωματείου αναφέρεται στο άρθρο 25 ότι είναι οι εξής «αι συνδρομαί των μελών, τα δικαιώματα εγγραφής, διάφοροι δωρεαί και οι εξ εράνων, εορτών και λοιπών νομίμων μέσων μετ'απόφασιν πάντοτε του Διοικητικού Συμβουλίου πραγματοποιούμενοι πόροι»

Εικόνα 27: Καταστατικό Ίδρυσης Αλληλοβοηθητικού Συλλόγου Θηλέων η Αδελφότης Αγίας Παρασκευής

Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αν και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος συνέβαλε στην πρόκληση ποικίλων αλλαγών τόσο σε παγκόσμιο επίπεδο όσο και σε μικρότερο βαθμό στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένης της ανάδυσης ανταγωνιστικών αιτημάτων των γυναικών, για την ισότητα, την κατάκτηση πολιτικών δικαιωμάτων δημοκρατικής συμμετοχής η μεσοπολεμική περίοδος αποτελεί μια από τις πιο δύσκολες περιόδους στην ιστορία για τη κατανόηση τη γυναικείας φεμινιστικής δράσης. Μετά από πάνω τέσσερα χρόνια καταστρεπτικών συγκρούσεων, τα διεθνώς αναγνωρισμένα γυναικεία σωματεία βρέθηκαν ενώπιον της αποτίμησης των νέων συνθηκών και ανασυγκρότησης μπροστά σε νέες προκλήσεις που θα επακολουθούσαν.

Από τη μία πλευρά, η αποκατάσταση της ειρήνης μετά το τέλος του Α Παγκοσμίου Πολέμου, επέτρεψε στις γυναίκες στην Ελλάδα αλλά και σε διεθνές επίπεδο να αρχίζουν να ενδιαφέρονται για την αποκατάσταση των εσωτερικών διαιρέσεων που είχαν προκύψει με βάση την διάκριση υποστηρικτές και πολέμιοι των συγκρούσεων στα χρόνια του Πολέμου. Για το λόγο αυτό οι γυναίκες άρχισαν να εντείνουν τη φεμινιστική τους δράση και να οργανώνονται σε γυναικεία σωματεία για την προώθηση των αιτημάτων τους.

Η ακτιβιστική φεμινιστική δράση των γυναικών την περίοδο του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη όπως αναλύθηκε μέσα από τα τεκμήρια των γυναικείων σωματείων της εποχής εκείνης προκύπτει ότι ακολούθησε διαφορετικές τάσεις και δη την ριζοσπαστική και την φιλελεύθερη συντηρητικού προσανατολισμού τάση. Η μελέτη των φεμινιστικών κειμένων του Μεσοπολέμου αναδεικνύει αυτές τις αντιθέσεις και αντιφάσεις καθώς και την ποικιλία απόψεων οι οποίες οδήγησαν σε αντίστοιχες συσπειρώσεις.

Οι φιλελεύθερες φεμινιστικές απόψεις των γυναικών της Μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης όπως φαίνεται μέσα από τα κείμενα που αναλύθηκαν, συνοψίζουν το δόγμα της ισονομίας των πολιτών. Τα αιτήματα των φιλελεύθερων φεμινιστριών εμπεριέχουν την πρωτοκαθεδρία του δημόσιου χώρου καθώς οι φεμινίστριες της Θεσσαλονίκης αντιλαμβάνονται την κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων ως την βασική και αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη ισότητας των φύλων. Ο φεμινιστικός

λόγος της φιλελεύθερης συντηρητικής πτέρυγας περιορίζει το γυναικείο ζήτημα και τις διεκδικήσεις του, στη σφαίρα του δημόσιου χώρου, περιγράφοντάς το σε ένα δικαιωματικού τύπου μοντέλο διεκδίκησης με όρους κατάκτησης «δικαιωμάτων». Βασικό στοιχείο αυτής της προσέγγισης όπως προέκυψε από τη μελέτη των σχετικών κειμένων είναι ότι τα δικαιώματα που προβάλλουν οι γυναίκες φεμινίστριες της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης, δεν προσβάλλουν την αντίληψη για το φυσικό προορισμό των γυναικών ο οποίος είναι ο ρόλος της μητέρας και συζύγου και γενικότερα δεν στοχεύουν στο να ανατρέψουν τον δυτικότροπο ορισμό του φύλου και των διαφορών μεταξύ των φύλων.

Ο συντηρητικός φιλελεύθερος φεμινιστικός λόγος της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης, όπως αναδεικνύεται μέσα από τη μελέτη του υλικού των φεμινιστικών σωματείων και των φεμινιστικών εντύπων της εποχής, συνδέεται στενά με την έννοια της ισονομίας και την κατάκτηση αλλά και εδραίωση των ατομικών δικαιωμάτων των γυναικών ως βασικού μέσου προώθησης και εδραίωσης της ισότητας μεταξύ των δυο φύλων. Οι φεμινίστριες της Θεσσαλονίκης που υιοθετούσαν τις απόψεις αυτές, επικεντρώνονταν κατά κύριο λόγο στη θεσμική αναγνώριση των δικαιωμάτων τους, χωρίς ωστόσο, να αμφισβητούν ριζικά τις παραδοσιακά κρατούσες αντιλήψεις για τον ρόλο των φύλων και τον υποδεέστερο ρόλο της γυναίκας.

Σε αυτό το πλαίσιο, όπως προέκυψε από την ανάλυση, η βασική διεκδίκηση του φιλελεύθερου συντηρητικού άξονα των φεμινιστριών της Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου, αφορούσε κυρίως την εξασφάλιση ισότιμης πρόσβασης των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, κυρίως μέσω της ψήφου, της συμμετοχής στην εκπαίδευση και της ισότιμης πρόσβασης στην εργασία, αλλά και στην εξασφάλιση ισότιμων όρων αποζημίωσης. Οι φιλελεύθερες φεμινίστριες καθώς αντιλαμβάνονταν την ανισότητα των δύο φύλων ως ζήτημα πρωτίστως πολιτικό, ως εκ τούτου σ' αυτό το πλαίσιο επιδίωκαν και την επίλυσή του. Για το λόγο αυτό εξάλλου, σύμφωνα με τη φιλελεύθερη συλλογιστική, η εξέχουσα έμφαση σε μια ισότητα νομικού τύπου, δεν συνοδευόταν από μια συντονισμένη προσπάθεια ανατροπής των βαθιά ριζωμένων κοινωνικών αντιλήψεων οι οποίες ήταν περιοριστικές για τις γυναίκες καθώς τους αναγνώριζαν πρωτίστως το ρόλο της μητέρας και της συζύγου. Αντίθετα όπως είδαμε από την ανάλυση πολλές από τις γυναικείες συντηρητικές φωνές προσπαθούσαν να

συνδυάσουν τη διεκδίκηση δικαιωμάτων για της γυναίκες, αποδεχόμενες τον παραδοσιακό έμφυλο καταμερισμό ρόλων.

Με τον τρόπο αυτό, διατηρούσαν μια μορφή κοινωνικής ισορροπίας την οποία δεν είχαν πρόθεση να διαταράξουν, ωστόσο η ισορροπία αυτή όπως είναι προφανές δεν αμφισβητούσε άμεσα τις πατριαρχικές δομές, συμβάλλοντας έτσι στην διαιώνιση των ανισοτήτων και των περιορισμών για τις γυναίκες. Δηλαδή η εστίαση σχεδόν αποκλειστικά στην θεσμική διάσταση των γυναικείων διεκδικήσεων είτε αυτές αφορούσαν το δικαίωμα της ψήφου, είτε τον χώρο της εργασίας, αντικατόπτριζε μια στρατηγική επιλογή του φιλελεύθερου φεμινιστικού κινήματος που στόχευε κυρίως στην αποδοχή των γυναικών από την ανδροκρατούμενη κοινωνία, παρά στην μετωπική ρήξη με τις παραδοσιακές περιοριστικές αξίες. Η επιλογή αυτή δεν είναι τυχαία προφανώς αλλά αποκαλυπτική της επιρροής που οι γενικότερες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες ασκούσαν στο φεμινιστικό κίνημα. Επίσης αποκαλύπτουν την ανάγκη των γυναικείων σωματείων να προσαρμόσουν τις διεκδικήσεις τους προκειμένου να εξασφαλίσουν μεγαλύτερη αποδοχή στην κοινωνία αλλά και μεγαλύτερη επιρροή στο δημόσιο διάλογο.

Η αντίθετη πλευρά υιοθετούσε τη ριζοσπαστική αντίληψη του φεμινισμού παίρνοντας σαφείς αποστάσεις και καταγγέλλοντας την φιλελεύθερη παράδοση παρότι αποτέλεσε την κοιτίδα ανάπτυξης της αρχικής φάσης του φεμινισμού. Η πολυφωνία εντός της φεμινιστικής θεωρίας είχε ήδη διεθνώς αναδείξει μια ακόμη οπτική στις διεκδικήσεις του γυναικείου κινήματος τον ριζοσπαστικό φεμινισμό ο οποίος ανέλυσε με ρηξικέλευθο τρόπο τις σχέσεις κυριαρχίας μεταξύ των δυο φύλων. Την οπτική αυτή υιοθέτησαν κάποιες από τις ριζοσπαστικές φεμινίστριες της Θεσσαλονίκης στο Μεσοπόλεμο οι οποίες υιοθέτησαν την ριζοσπαστική προσέγγιση η οποία διεύρυνε την έννοια του πολίτη σε πεδία του ιδιωτικού βίου. Για τις μαχητικές φεμινίστριες η πατριαρχία, ταυτίζεται με ένα ολοκληρωτικό εξουσιαστικό σύστημα καθυπόταξης των γυναικών το οποίο καλλιεργήθηκε στην πάροδο του χρόνου. Το φύλο λοιπόν δεν πρέπει κατά την άποψη των ριζοσπαστικών φεμινιστριών να αποτελεί δικαιολογητικό λόγο οποιασδήποτε δυσμενούς διάκρισης. Σε αντίθεση με τις μετριοπαθείς φεμινίστριες που δεν είχαν πρόθεση πλήρους ανατροπής της κοινωνικής τάξης που αναγνώριζε ως κυρίαρχο ρόλο για τις γυναίκες αυτόν της μητέρας και της συζύγου, και έδιναν προτεραιότητα και σημαίνουσα

βαρύτητα στα ατομικά δικαιώματα, την κατοχύρωση πολιτικών δικαιωμάτων και τη δυνατότητα συμμετοχής της γυναίκας στην εκπαίδευση και την κοινωνική δράση, οι φεμινίστριες του ριζοσπαστικού φάσματος, θεωρούσαν ότι ο ιδιωτικός χώρος δεν ήταν παρά ο τόπος της υποτέλειας των γυναικών. Μέσω αυτής της διαπίστωσης οι ριζοσπαστικές φεμινίστριες διευρύνουν σημασιολογικά τον περιεχόμενο των διεκδικήσεων του γυναικείου κινήματος.

Βασικό εργαλείο του ριζοσπαστικού φεμινισμού που υιοθετούσαν οι φεμινίστριες της περιόδου εκείνης στη Θεσσαλονίκη, είναι όπως προέκυψε από την ανάλυση των τεκμηρίων των γυναικείων σωματείων, ο καταγγελτικός λόγος απέναντι στην καταπιεσμένη θέση της γυναίκας. Σε αντίθεση με την φιλελεύθερη πτέρυγα, η οποία στόχευε αμιγώς στην διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων χωρίς να έχει πρόθεση να αμφισβητήσει την παραδοσιακή έμφυλη ιεραρχία, ο ριζοσπαστικός φεμινιστικός λόγος της εποχής του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη έθεσε στο επίκεντρο των διεκδικήσεων την ανατροπή της πατριαρχίας ως ένα σύστημα καταπίεσης που καθορίζει όλες τις πτυχές της ζωής των γυναικών. Για τις αντιδραστικές φεμινίστριες, όπως αναδείχθηκε από τις πηγές των σωματείων, η γυναικεία καταπίεση δεν περιορίζεται στη δημόσια σφαίρα, αλλά αντίθετα εισχωρεί στον ιδιωτικό χώρο. Σε αυτό το πλαίσιο οι ριζοσπαστικές φεμινίστριες της περιόδου του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη, αμφισβήτησαν και κατήγγειλαν τη διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, μια προσέγγιση που βρίσκει τις θεωρητικές και ιδεολογικές της αναφορές στην παραδοχή ότι το προσωπικό είναι πολιτικό. Πρόκειται για ένα σύνθημα το οποίο την περίοδο του Μεσοπολέμου είχε αρχίσει να αναδεικνύεται ως πρωτεύον στο διεθνές φεμινιστικό κίνημα, εκφράζοντας την άποψη ότι η καταπίεση των γυναικών δεν είναι μια συνθήκη, που μπορεί να περιοριστεί μόνο στην διεκδίκηση πολιτικών, εκπαιδευτικών και εργασιακών δικαιωμάτων αλλά αντίθετα εκτείνεται στις διαπροσωπικές σχέσεις αλλά και στις οικογενειακές δομές. Στα κείμενα των ριζοσπαστικών γυναικείων σωματείων της Θεσσαλονίκης καταγράφεται ένα αίτημα η γυναίκα να συμμετάσχει πλέον και εκείνη στο κοινωνικό γίγνεσθαι και όχι να επαναπαύεται στον παραδοσιακό της ρόλο που την θέλει μητέρα και σύζυγο.

Η μητρότητα, αντί να αναδεικνύεται ως φυσικός προορισμός της γυναίκας, παρουσιάζεται ως ένας κοινωνικός ρόλος που επιβάλλεται, περιορίζοντας την

αυτονομία της. Οι ριζοσπαστικές φεμινίστριες της εποχής του Μεσοπολέμου της Θεσσαλονίκης, όπως προέκυψε από το έντυπο υλικό που εξετάστηκε, πρόβαλλαν αιτήματα για την οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών, την αναγνώριση των εργασιακών τους δικαιωμάτων, χωρίς την επιβολή περιορισμών από την πατριαρχική κοινωνία. Επίσης σημαντική ήταν η διαπίστωση μέσα από τη μελέτη των φεμινιστικών εντύπων της περιόδου του Μεσοπολέμου, ότι η δράση των μαχητικών φεμινιστριών της Θεσσαλονίκης δεν λάμβανε χώρα μακριά από τις διεθνείς εξελίξεις. Αντίθετα παρακολουθούσαν εκ του σύνεγγυς την εξέλιξη του φεμινιστικού κινήματος διεθνώς, αντλώντας έμπνευση από τα αποτελέσματα των συνεδρίων καθώς και τις συζητήσεις που διεξάγονταν σε φεμινιστικούς κύκλους στην Ευρώπη αλλά και διεθνώς. Γι' αυτό το λόγο εξάλλου οι ριζοσπαστικές φεμινίστριες της Θεσσαλονίκης ήρθαν αντιμέτωπες όχι μόνο με αντιδράσεις από την ανδροκρατούμενη κοινωνία αλλά και από τις ίδιες τις φεμινίστριες που είχαν ενταχθεί σε πιο συντηρητικών κατευθύνσεων φεμινιστικές ομάδες, θεωρώντας τις θέσεις αυτές υπερβολικές ακόμα και επικίνδυνες για την διατήρηση της κοινωνικής τάξης.

Σε κάθε περίπτωση ο λόγος των φεμινιστριών γυναικών της περιόδου του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη, και από τις δυο πλευρές, άφησε σημαντική παρακαταθήκη, συμβάλλοντας στη περαιτέρω ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος, ανοίγοντας τον δρόμο για ριζοσπαστικότερες διεκδικήσεις στα μεταγενέστερα χρόνια όχι μόνο στην Θεσσαλονίκη αλλά και γενικότερα. Οι απόψεις τους επηρέασαν αποφασιστικά την αποτελεσματικότητα του γυναικείου αγώνα. Οι διεκδικήσεις τους και η φεμινιστική τους επιχειρηματολογία, αποτέλεσαν τη γέφυρα που συνάρθρωσε τις διεκδικήσεις του προηγούμενου αιώνα για ισότητα στα πολιτικά δικαιώματα και ίσες ευκαιρίες στην εκπαίδευση και την αγορά εργασίας με την προοπτική μιας μελλοντικής κοινωνίας η οποία θα κατοχυρώνει την ουσιαστική ισότητα των δυο φύλων. Τα πρώτα πρώιμα ψήγματα θεσμικών αλλαγών και κοινωνικής αναδιάρθρωσης και θεσμικής αλλαγής, έμελλε να αργήσουν βέβαια ακόμα περισσότερο όταν τη δεκαετία του 1960 οι κυβερνήσεις άρχισαν να θεσπίζουν προοδευτικά νομοθετικά πλαίσια προσφέροντας ευκαιρίες για διεκδίκηση περισσότερων κοινωνικών δικαιωμάτων και μεγαλύτερη συμμετοχή στο δημόσιο χώρο για διάφορα άτομα και ομάδες. Ακόμα και τότε όμως η κατοχύρωση των δικαιωμάτων για τις γυναίκες εξακολούθησε να αποτελεί μια δύσκολη υπόθεση απαιτώντας ακόμα μεγαλύτερους αγώνες οι οποίοι συνεχίζονται έως και σήμερα.

Συμπερασματικά η κινηματική φεμινιστική δράση στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, συνάσπισε τις γυναίκες στη διεκδίκηση δικαιωμάτων ώστε να υπολογίζονται ως ισότιμα κοινωνικά μέλη όπως και οι άνδρες. Τα αιτήματα του φεμινιστικού κινήματος της περιόδου εκείνης υπήρξαν πολύπλευρα και ο αγώνας δύσκολος. Η διάσπαση του φεμινισμού κινήματος στις δυο εκφάνσεις του, δηλαδή τον φιλελευθερισμό και τον ριζοσπαστισμό, έφερε στην επιφάνεια αντεγκλήσεις, αλλά επίσης προετοίμασε το δρόμο για την προοδευτική μετάβαση σε πιο σύνθετες και διεκδικητικές μορφές του. Οι προκλήσεις της σύγχρονης κοινωνίας εξακολουθούν να θέτουν εμφατικά νέα αιτήματα του φεμινιστικού αγώνα και να πυκνώνουν το νόημά του. Αναμένεται ο χρόνος να καταδείξει τον τρόπο που ο φεμινισμός το θεωρητικό απόσταγμα του γυναικείου λόγου, θα αναμετρηθεί με το πρόβλημα της έμφυλης ανισότητας καθώς οι γυναίκες εξακολουθούν και σήμερα να συγκρούονται με όλα και με όλους. Με όσους δεν υιοθετούν την ιδεολογία της ισότητας ως στάση ζωής, με όσους αδιαφορούν, και με όσους έχουν συμφέρονται από την διατήρηση των διακρίσεων.

Πηγές

Γενικά Αρχεία του Κράτους-Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας ΓΑΚ - IAM

Φάκελοι:

2649: Αλληλοβοηθητικός Σύλλογος Θηλέων "Αγία Παρασκευή" (1932)

669: Ορθόδοξη Χριστιανική Αδελφότης Γυναικών και Νεανίδων Θεσσαλονίκης (1931)

1139: Σύλλογος Αποφοίτων Πρότυπου Παρθεναγωγείου Νούκα – Σχινά (1936)

912: Σωματείο Προστασίας Γυναικός (1933)

1577: Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας Θράκης (1928)

434: Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Θεσσαλονίκης ΦΑΚΘ (1928)

Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης: Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης (1927)

Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Θεσσαλονίκης ΦΑΚΘ (1928): Αναμνηστικό
Λεύκωμα

Ξένη Βιβλιογραφία

Abrams, L., & Harvey, E. (Eds.). (1997). *Gender relations in Germany*. Duke University Press.

Alexander, S. (2000). Room of one's own: 1920s feminist utopias. *Women: A Cultural Review*, 11(3), 273–288.

Allen, A. T. (2005). *Feminism and motherhood in Western Europe, 1890-1970: The maternal dilemma*. Palgrave Macmillan.

Arnberg, K., Larsen, E., & Östman, A. C. (2022). Gender and economic history in the Nordic countries. *Scandinavian Economic History Review*, 70(2), 113–122.

Bacchetta, P., & Power, M. (2002). *Right-wing women: From conservatives to extremists around the world*. Psychology Press.

Bystydzienski, J. M. (2001). The feminist movement in Poland: Why so slow? *Women's Studies International Forum*, 24(5), 501–511.

Cadman, E., Chester, G., & Pivot, A. (1981). *Rolling our own: Women as printers, publishers and distributors*. Minority Press.

Colpus, E. (2018). Women, service and self-actualization in inter-war Britain. *Past & Present*, 238(1), 197–232.

- Cooper, S. E. (1997). Pacifism, feminism, and fascism in inter-war France. *The International History Review*, 19, 103–114.
- Crelling, M. (2018). "Kinder, Küche, und Kirche": Women's work in the Third Reich. *History Undergraduate Theses*, 31.
- Dalakoura, K. (2022). Feminisms and politics in the interwar period: The Little Entente of Women (1923–1938). *Aspasia*, 16(1), 104-123.
- de Bromhead, A. (2015). *Women voters and trade protectionism in the interwar years (QUCHE Working Paper Series, No. 15-03)*. Queen's University Centre for Economic History (QUCHE).
- Donert, C. (2013). Women's rights in Cold War Europe: Disentangling feminist histories. *Past & Present*, 218(suppl_8), 180–202.
- Dubisch, J. (1983). Greek women: Sacred or profane. *Journal of Modern Greek Studies*, 185–202.
- Fell, A. S. (2009). Women in Europe between the wars: Politics, culture and society. *French Studies*, 63(1), 109–110.
- Frader, L. L. (1999). Engendering French history between the world wars. *French Politics, Culture & Society*, 17(3/4), 180–187.
- Gruber, H., & Graves, P. (Eds.). (1998). *Women and socialism - Socialism and women: Europe between the world wars* (1st ed.). Berghahn Books.
- Heitlinger, A. (1996). Framing feminism in post-communist Czech Republic. *Communist and Post-Communist Studies*, 29(1), 77–93.
- Higonnet, M. R., Jenson, J., Michel, S., & Weitz, M. C. (1987). *Behind the lines: Gender and the two world wars*. Yale University Press.
- Hume, L. P. (1983). Review of the book *The National Union of Women's Suffrage Societies, 1897–1914*, by Leslie Parker Hume. *Russell: The Journal of Bertrand Russell Archives*, 3(2), 191.

- Hurtig, C., Mossuz-Lavau, J., & Sineau, M. (1989). "Might is right": Feminist movement in France: Achievements and shortcomings. *Economic and Political Weekly*, 24(44/45), 2505–2516.
- Johnson, R. L. (1976). Nazi feminists: A contradiction in terms. *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 1(3), 55–62.
- Kent, S. K. (1993). *Making peace: The reconstruction of gender in interwar Britain*. Princeton University Press.
- Kollontai, M. A. (2016). *Το γυναικείο ζήτημα: Από την πρωτόγονη κοινωνία στη σύγχρονη εποχή*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Marcos, A. C., & Bahr, S. J. (2001). Hellenic (Greek) gender attitudes. *Gender Issues*, 19(3), 21–40.
- Margolis, D. R. (1993). Women's movements around the world: Cross-cultural comparisons. *Gender and Society*, 7(3), 379–399.
- Mazower, M. (2006). *Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων: Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, 1430-1950* (Κ. Κουρεμένου, Μετ.). Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Mills, J. (2003). Freedom and power: The debate over the position of Greek women. *Women's Studies: An Inter-disciplinary Journal*, 32(1), 1547–7045.
- Moses, C. G. (1985). *French feminism in the 19th century*. SUNY Press.
- Mulley, C. (2017). *The women who flew for Hitler: A true story of soaring ambition and searing rivalry*. St. Martin's Press.
- N. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία*. Εξάντας.
- Perrot, M. (1988). *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη 19ος - 20ός αιώνας* (Δ. Σαμίου, Μετ.). Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Revillard, A., & Bereni, L. (2016). From grassroots to institutions: Women's movements studies in Europe. In O. Fillieule & G. Accornero (Eds.), *Social*

- movement studies in Europe: The state of the art* (pp. 173–191). Berghahn Books.
- Reynolds, D. (2022). Review of *The cost of geography: Europe's international history between the wars, 1918–1939*, by R. Boyce, M. Fiore, J. Maiolo, A. V. Prusin, Z. Steiner, & T. Weber. *Contemporary European History*, 21(2), 273–286.
- Roelofs, J. (2018). Alexandra Kollontai: Socialist Feminism in Theory and Practice. *International Critical Thought*, 8(1), 166–175.
- Saba, M. A., Noack, S., & Levin, T. (1992). Women's studies in Italy: The story of feminist historiography. *Women's Studies Quarterly*, 20(3/4), 116–126.
- Sharp, I., & Stibbe, M. (2016). Women's international activism during the inter-war period, 1919–1939. *Women's History Review*, 26(2), 163–172.
- Sigmund, A. M. (2000). *Women of the Third Reich*. NDE Pub.
- Sotiriadis, G. (1928). Το πρώτον έτος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. *Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης Μ. Τσιώμου*, 6.
- Stamiris, E. (1986). The women's movement in Greece. *New Left Review I*, 1(158), 98–112.
- Stamiris, E. (1986). The women's movement in Greece. *New Left Review*, (158), 98.
- Stephenson, J. (2001). *Women in Nazi Germany*. Longman.
- Stratigaki, M. (1988). Γυναίκες στα συνδικάτα: Πόσες αντέχουν στον διμέτωπο αγώνα; *Το Κάπα*, 28, 20-21.
- Toboso, P. (2018). The feminist movement and the politics of transition pacts: Achievements and compromises. *Debats. Journal on Culture, Power and Society*, 3, 39–48.
- Valsamidis, P. (2008). Το αρχείο των Εκπαιδευτηρίων Αγλαΐας Σχινά. *Μακεδονικά*, 37, 219-269.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε. (1990). *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*. Αθήνα: ΙΕΠΕΤ.
- Αβδελά, Ε. (2002). Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα. Στο Χρ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* (Β' τόμος, Μέρος 1ο: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, σ. 337-359). Εκδόσεις Βιβλιόραμα.
- Αβδελά, Ε. (2015). Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα. Στο Ε. Αβδελά, Χ. Εξερζόγλου, & Χ. Λυριντζής (Επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στη Ελλάδα του εικοστού αιώνα*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Αβδελά, Ε., & Ψαρρά, Α. (1985). *Ο φεμινισμός στη Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Μια ανθολογία*. Γνώση.
- Αβδελά, Ε., & Ψαρρά, Α. (1985). *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: Μια ανθολογία*. Αθήνα: Γνώση.
- Βαρίκα, Ε. (1987). *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*. Αθήνα: ΙΕΠΕΤ.
- Βερβενιώτη, Τ. (2013). *Η γυναίκα της Αντίστασης: Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Κουκκίδα.
- Δαλακούρα, Κ. Ι. (2000). *Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης (1854-1914)*. Κυριακίδης/Ι.Α.Ν.Ε.
- Δαλακούρα, Κ., & Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (2015). *Η εκπαίδευση των γυναικών: Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος-20ος αι.)*. Αθήνα: Κάλλιππος.

- Ζιώγου – Καραστεργίου, Σ. (1997). *Τα εκπαιδευτήρια θηλέων Αγγλαΐα Σχινά 1905-1974*. Εκδόσεις Σπάνια.
- Καζαντζής, Τ. (1985). Πνευματική και πολιτιστική ζωή της Θεσσαλονίκης μετά το 1912. *Νέα Εστία*, 118(1403), 480-492.
- Καναβέλη, Ε. (2016). *Χαρτογράφηση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα: Ιδεολογικοπολιτικές αναζητήσεις και η συνεισφορά του στον δημόσιο χώρο και λόγο*. Αθήνα: Κέντρο Γυναικείων Ερευνών και Μελετών «Διοτίμα».
- Κανδυλάκης, Μ. (2005). *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης: Τόμος Γ' 1923-1941*. University Studio Press.
- Κεχαγιόγλου, Γ. (1988). *Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης και πνευματική ζωή*. Πολύτυπο.
- Λαμπρινός, Χ. (1985). Συνοπτική Ιστορία του τύπου της Θεσσαλονίκης. *Νέα Εστία*, 1403, 268-282.
- Λεοντίδου, Ε., & Ammer, S. (Επιμ.). (1992). *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο* (σ. 43). Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Λεπτοκαρίδης, Σ. Π. (2003). *Η πρώτη Ελληνίδα Βουλευτής Ελένη Σκούρα*. Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Μ. Mazower, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (2003). Μεταξύ δύο πολέμων: Πολιτική ιστορία 1922-1940. Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (τ. 7, σσ. 45-78). Ελληνικά Γράμματα.
- Μαχαιρά, Αν. (2002). Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Στο Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940* (τ. Β', μέρος 1, σσ. 135-168). Βιβλιόραμα.
- Μουζέλης, Ν. (1982). *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*. Εξάντας.

- Μπακαλάκη, Α., & Ελεγκμίτου, Ε. (1987). *Η εκπαίδευση εις τα του οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*. Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Ξηραδάκη, Κ. (1988). *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα: Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*. Γλάρος.
- Ξηραδάκη, Κ. (2020). *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1830-1936*. Αθήνα: Εκδόσεις Κουκκίδα.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2006). *Μισός αιώνας γυναικείας ψήφου, μισός αιώνας γυναίκες στη Βουλή*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Παπαστεφανάκη, Α. (1999, 2 Μαΐου). Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία. *Η Καθημερινή: Επτά Ημέρες*, 6.
- Πασχάλης, Β. (2008). *Το αρχείο των Εκπαιδευτηρίων Αγλαΐας Σχινά*. Μακεδονικά.
- Πλάκας, Β. (2024). *Οι πρώτες γυναίκες ψηφοφόροι - Αδερφές Τσιώμου*. Μαλλιάρης-Παιδεία.
- Ρεθυμιωτάκη, Ε., Μαροπούλου, Μ., & Τσακιστράκη, Χ. (2015). *Φεμινισμός & Δίκαιο*. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Σαλίμπα, Ζ. (2010). *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα (19ος-20ος αιώνας)*. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Κοινωνικού και Πολιτιστικού Έργου.
- Σαμίου, Δ. (1988). Η διεκδίκηση της ισότητας: Τα φεμινιστικά έντυπα το Μεσοπόλεμο (1920-1940). *Διαβάζω*, 198, 23-36.
- Σαμίου, Δ. (2004). Οι ελληνίδες στην Κατοχή: Πόλεμος και ανατροπές. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (τ. 8). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σαμίου, Δ. (2006). *Γυναίκες, φύλο και πολιτική (τέλη 18ου - αρχές 21ου αι.)*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Σιμιτζής, Σ. (2011). *Κυρίες της Θεσσαλονίκης*. Κυριακίδη Αφοί Α.Ε.

Σκουλάτος, Β., Δημητρακόπουλος, Ν., & Κόνδης, Σ. (2004). *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Στεργίου, Α. Θ. (1982). *Οδοιπορικό της γυναίκας*. Θεσσαλονίκη.

Σφενδόνης, Ν. Α. (1925). *Μακεδονικόν Ημερολόγιον: Εικονογραφημένον*. Ν. Α. Σφενδόνης.

Τσουκαλάς, Κ. (1987). *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα* (β' έκδοση). Αθήνα: Θεμέλιο.

Ψημίτης, Μ. (2006). *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*. Διάδραση.